प्राकृत-व्याकरणम् ।

इङ्गलण्डीयभाषानुवाद सहितम्

श्री हृषीकेश शास्त्रि भट्टाचार्य्येण

सङ्कलितम्

पञ्चनद महाविद्यालयाध्यक्षानुमत्या लवपुरसंस्कृत

पुस्तकालयाध्यक्ष लाला मेहरचन्दनामधेयस्य

साहाय्येन प्रकाशितञ्च

कलिकाता राजधान्यां कोन्स कम्पानि यन्त्रे

श्री केदार नाथ दत्तेन

मुद्रितम् ।

A

PRAKRITA GRAMMAR

WITH

ENGLISH TRANSLATION

BY

PUNDIT RISHIKESH SASTRI.

PUBLISHED

BY

LALLA MEHARCHAND, LAHORE.

CALCUTTA:

CONES AND CO., No. 307, BOW BAZAR STREET.

1883.

Contents (सूचिपत्रम्)

शुद्धि पत्रं।

पत्रं	पंक्तिः	अशुद्धं	शुद्धं
१	४	आनन्तर्य्यो	आनन्तर्य्या
,,	,,	भव	भवं
७	१८	नस्य	वस्य
,,	२२	putport	purport
८	४	शुति	श्रुति
१०	२४	वक्रादिष्व	वक्रादिष्वे
२५	१६	ṛi	ri
२६	४	syllable	vowel
२८	१	शौद्धदणि	शौद्धौदणि
४०	१६	प्राप्त	प्राप्ते
,,	२४	स्थान	स्थाने
५०	६	पस्य	फस्य
,,	२४	हए	हएव
५६	१२	precceding	preceding
,,	१३	do	dv
५७	२	लुम्वा	लुग्वा
६०	२५	द्रुत्त	द्रुत्तु
६२	२०	॥र्त्तस्या इत्यादि	॥ टः र्त्तस्या इत्यादि
,,	२२	वट्टो	वट्टो

६२	२२	णट्ठ	णट्ट
६३	२१	त्तट्ठयो	त्तट्टयो
९९	१०	in all the cases	before all the case affixes
११२	१	उकारान्त	ऊकारान्त
११७	१२	दुव्वार्सा	दुव्वासा
१२९	१८	several pronouns	several persons
१३०	१५	स्मर्लव्यं	स्मर्त्तव्यं
१३१	१८	विशेष नियमननु	विशेष नियमाननु
१४४	२	सिप	सिच

PREFACE.

The word *kávya* in Sanskrit has a more extensive signification than the word poetry in English. Our ancient authorities paid greater attention to the spirit of the composition than to its external form. The rythmical structure of composition was not considered essential to its being classed among the *kávyas.* Thus the author of Sáhitya Darpaṇa divides kávyas into two classes viz:—*Dṛisya* or what is to be seen (represented on the stage) and *s'ravya* or what is to be heard. All dramatic poems come under the former, while epic and lyric poems are included in the latter.

The Dṛisyakávyas or dramas are of twenty eight varieties, of which ten are called *Rupakas* and the rest *Uparupkas.*

Every *Dṛis'yakávya* is composed partly in Sanskrit and partly in Prakrita.

It is needless to speak here about the Sanskrit. My remarks accordingly will be confined to the Prákrita. Prákṛita, according to Hemchandra is derived from *prakṛiti* "the Sanskrit." Prákṛita is a common name given to all the different dialects originally derived from the Sanskrit such as the Mahárastri, S'aurasení &c.

Modern philologists have not yet satisfactorily solved the question whether these dialects are derived directly from the Sanskrit or (through) some of its corruptions. It is contended by some that Páli was the medium through which all the Prákṛita dialects came into existence others, consider it more reasonable to hold that the Prákrita dialects have been directly derived from the Sanskrita. This question has been discussed in the introduction to my Híndí Vyakarana in Bengalì, and what I have said there I need not repeat.

So long as the Sanskrit speaking *Aryans* were confined to their favourite home of Brahmavarta,no great confusion of this language was possible. But when they began to emigrate into different parts of India the pure sanskrit Euphony became affected by the climatic and other influences of the several places to which they resorted. Thus several dialects differing from each other in minute points gradually sprang up under the common name of *Prákrita.*

The number of these dialects necessarily increased with the extension of the emigration. Thus professor Cowel in his introduction to Bararuchi's grammar says "the later gramarians include many varieties under the name (Prákrita) but most of them are probably the subtle refinements of a later age, as the older the grammarian is, the fewer we find the dialects to be, and the oldest Vararuchi has only treated of four."

Lalla Dikshita, in his commentary on *Mṛichchhakatika* says :—

" केषाञ्चिन्मते चतस्रो भाषाः । शौरसेनी, अवन्तिका, प्राच्या, मागध्यः । केषाञ्चिन्मते "मागध्यवन्तिजा प्राच्या शौरसेन्यर्द्धमागधी वाह्लीका दाक्षिणात्याच सप्त भाषाः प्रकीर्त्तिताः " ।

"Some say there are only four varieties of the Prákṛita language, viz:—the *s'auras'eni*, the *avantiká*, the *Práchyá* and the *Mágadhi*; according to others there are seven, as the *Mágadhí*, the *avantí*, the *pra'chya*, the *s'auraseni*, the *arddha mágadhi*, the *báhlika* and the *da'kshinátya*.

It is obvious from the above that the number of prákṛita dialects increased gradually and not all at once.

However we must not suppose that the different Prákṛita dialects differed from the mother Sanskrit in no other way than through the necessary influence of time and place. Many such dialects received, more or less, copious accessions of words and forms from the aboriginal and foreign languages with which they in process of time came into contact. Thus the Pra'krita dilects in later times came to be of three classes viz :—*Tadbhava*, *Tatsama* and *Desi*.* Tadbhava means one mainly and directly derived from the sanskrit ; *Tatsama* means one which retains the *same* form and euphony as the sanskrit ; and by *Desi* we understand those dialects of which an aboriginal dialect forms the ground work. All *Des'i* dialects are called by a common name *apabhrans'a*.

Of all the Prákrita dialects *mahárâshtri* undoubtedly is the chief, and it is in this dialect that the beautiful works like the *setubandha* &c. are composed. † The other Prákrita dialects follow the *Mahárastri*,

---

* " तद्भवस्तत्समोदेशीत्यनेकप्राकृतक्रमः" । इति दण्डी ।

† महाराष्ट्रोद्भवां भाषां प्रकृष्टप्राकृतं विदुः सागरः सूक्तिरत्नानां सेतुबन्धादियन्मयः"
इति दण्डी

only differing from it in some minor particulars. Next in importance to the *Mahárastri*, we may mention the *sauraseni*, *mágadhi*, *paishachi* and *apabhrans'a*. *Mágadhi* again has a subdialect called the *ardhamágadhi*. *Apaphrans'a* appears to be the general name of the following dialects, viz :—*nágara*, *upanágara*, *drábiḍa* (or *sindhi*), *ṭakka*, *ma'laví*, *pa'ncháli*, *kálindí gurjarí*, *drábiḍí*, *baitáliki*, *ka'nchí*, *abhírí sávarí** &c.

Hemachandra, the great grammarian of Prákrita dialects, treats of *apabhrans'a* only generally, but the authors of the Kalpalatiká and other grammars give separate rules for each of the different dialects that come under the term.

Whether the pure Sanskrit language remained a spoken dialect for any great length of time even in its native land the Brahmavarta, seems to be open to question. But that the learned and the higher classes long continued to use it in their daily conversation and exchange of thought, may be assumed from the universal practice of the dramatists in putting the divine language into the mouth of their higher personages.

It was the peculiarity of our ancient forefathers to bind every practice by rigid rules, so that even when the reality had ceased to exist no departure was allowed from the practice of dramatic representation having the sanction of ages. In the same manner, any uniformity or fanciful excellence which they thought they had discovered in a people speaking a particular dialect, came to be regarded as inherent in them forever afterwards and the work of a dramatist who ventured to violate any of such recognised principles was pronounced unfit to be considered a classic.

Mark how boldly and dogmatically the author of the Sahitya Darpaṇa regulates the application of the different Prákrita dialects in a drama.

"High born and educated persons must speak the Sanskrit and women similarly circumstanced are to speak the *S'auraseni* dialect. Those latter however should employ the *Mahárastri* in their songs and verses. The ma'gadhí is mentioned as the tongue of those who move

* It will be observed that the names of the different Prákrita dialects mostly refer to different teritorial divisions.

in the inner apartment of a king. The dialect of servants, princes, and merchants is the half *Mágadhi.* The *Práchya* (eastern i.e. gaudiya is the dialect of the Vidúshaka and others, and the *Abanti* of the gamesters. *Drávidi* or the southern dialect is spoken by the soldiers and gamblers. The *Sákári* should be used by the left-hand brother-in-law of kings, by the Sakas and others. The *Vahliki* dialect belongs to the people of northern India, and the *Chándalí* to the Chandals and others. The *Abhirí* and *Sávarí* are spoken by workers upon wood and by charcoal makers. The *Pais'achi* is the tongue of the Pisáchas and also of female attendants (see Sahityadarpan, chapter vi.)

The different dialects of the Pra'krita are so copiously employed in the Sanskrita dramas that it is impossible to go through an ordinary work of this species of composition without a fair acquaintance with the main principles of those dialects. A comprehensive Prakrita grammar is accordingly much in request among Sanskrit Students.

There already exist a good many works on the Prákrita dialects such as the Pṛakritaprakás'a of Vararuchi, Prakṛitalakshmaṇa of Chaṇda, Prakṛita sarvaswa of Márkandeya, Prákṛitástadhyáyi of Hemchandra, Prakṛita sanjibaní of Vasantraj, Prakrita lankeswara, Prakritakalpalatika &c. Besides we find in the Prakrita sarvaswa of Markandeya names of many former grammarians, such as Sákalya, Sarata, Kahala, Bhamaha &c. whose works appear to be however no longer extant.

Of the extant works many still lie buried in manscripts ; a few others which have been published by European scholars are inaccessible to students of moderate means. Moreover the system adopted in these works is so repulsive and unmethodical that even a devoted student can only with great difficulty benefit by them.

With a view to remove these difficulties from the path of the reader of Sanskrit dramas, I have ventured to compile the present prákrita grammar. In it I have adopted an entirely new system, with what success it is for the public to judge.

I beg to mention that the work is mainly a compilation from almost all the extant works on the subject. I lay claim to no originality save the entirely new method of arrangement and treatment of

the subject. The system pursued by me may be explained in a few words :—

(a) Unlike the ancient grammarians, who have generally laid down rules for the different Prákrita dialects in separate chapters, I have adopted the simpler plan of treating the Maharastri or the main dialect of the Prákrita in the body of the work, showing in notes its points of difference with other dialects.

(b) Instead of following the ancient authors in giving rules that are applicable only to the forms of special words, I have prefered giving a list of those words with their Sanskrit and Prakrita forms side by side. It is hoped much unprofitable trouble to the learner will be saved by this means.

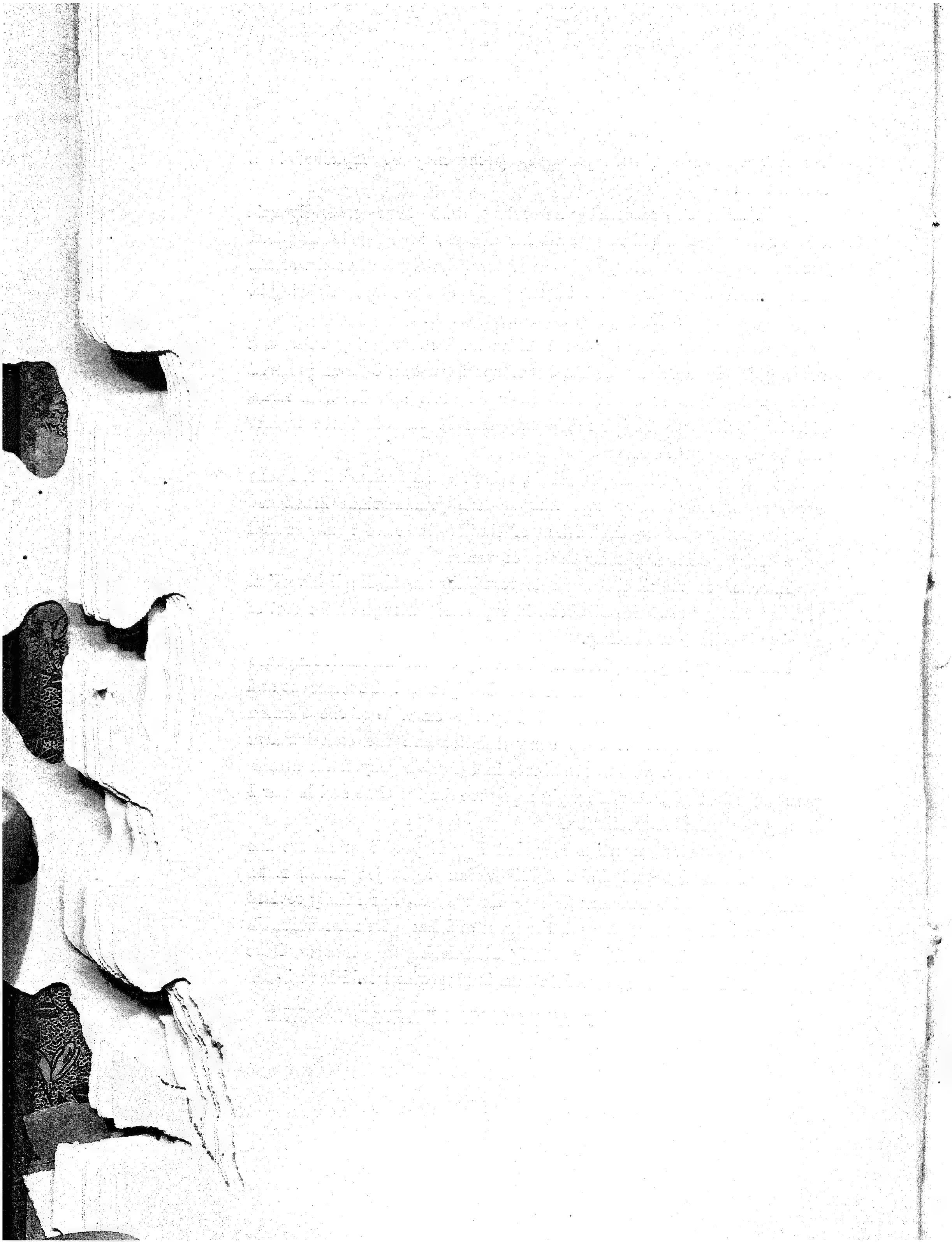
(c) I have given, in easy sanskrit, rules for the declension of nouns and conjugation of verbs, and like modern grammarians illustrated these rules by showing declensions of similar classes of nouns as well as the conjugation of similar classes of verbs.

In order to make the work more widely useful English version of almost every sentence has been interpolated, though at the cost of making it a little too bulkey.

The mighty impetus given to the study of the Sanskrit language by the direct encouragement of our Enlightened Government and the indirect encouragement afforded by the example of the German linguists, is a subject of deep congratulation and the consciousness of having endeavoured to contribute in a humble way to the attainment of a dear object, will amply repay me for the time and labour I have given to this compilation.

I cannot omit to mention here that my deep obligations are due to my esteemed friend Babu S'as'ibhushan Mukerjee M. A., B. L., professor of the Government College, Lahor, who has kindly revised the work in its passage through the press and has given me valuable suggestions which while materially diminishing my labours, have rendered the work more complete than it otherwise would have been.

RHISHIKESH BHATTACHARJEE.

प्राकृत-व्याकरणम्।

साधारण नियमाः।

। अथ प्राकृतम्॥ १।

अथशब्द आनन्तर्य्यार्थोऽधिकारार्थ श्च। प्रकृतिः संस्कृतं, तत्र भवं तत आगतम्वा "प्राकृतम्" प्राकृते च प्रकृति, प्रत्यय, लिङ्ग, कारक, समास, संज्ञादयः संस्कृतवद्वेदितव्याः।

The word 'Atha' 'अथ' means both proximity and dependence on subsequent rules (अधिकार). Prakrita is a common name given to the dialects which sprang up or were derived from "Prakriti, the Sanskrita." There is no difference between the radical forms of words, the affixes, the genders, cases, samasas and nouns, &c. of the Sanskrita and those of the Prakrita.

प्राकृतमधिक्रियते Hence prakrita dialects are to be illustrated by the following rules:—

॥ लोकादवगन्तव्यः ॥ २ ।

प्राकृते वर्ण-समाम्नायो लोकादवगन्तव्यः । यथा—

(१) अत्र ऋ, ॠ, ऌ, ऐ, औ इत्येतान् विहायापरे स्वरा विद्यन्ते।

(२) ङ, ञ, श, ष, न, य, इतेरते व्यञ्जनवर्णा प्राकृते न सन्ति। परं वर्गसंयुक्तयो र्ङ ञो र्व्यवहारः क्वचिद् दृश्यते।

(३) प्राकृते भिन्नवर्गीयानां वर्णानां परस्परं संयोगो न भवति। यथा त्क, प्क, क्त, क्य; क्र, क्ल, ल्क, क्व, इतेरतेषां क्क इति रूपं भवति। ङ्ग, द्ग, ग्न, ग्य, ग्र, र्ग, ल्ग इतेरतेषां ग्ग इति रूपं भवति। इत्यादि; पञ्चम-वर्ण-संयोगस्तत्र विरल एव।

(४) अत्र स्वर-रहितं व्यञ्जनं नास्ति ।

The following are specialities of the 'Prakrita' and must be known from other sources than the Sanskrita.

(1) It retains all Sanskrita vowels sxcept ऋ, ॠ, ऌ, ऐ and औ.

(2) The Prakrita discards the following consonants ङ, ञ, श, ष, न, य, but sometimes the use of ङ, ञ, may be seen in their combination with letters of their own class.

(3) The Prakrita avoids union of two consonants of different classes and only a few words are found with letters combined with the fifth letters of their own class.

(4) No mute consonants occur in Prakrita; all are vocalized.

इदमपि च लोकादवगन्तव्यं यत् प्राकृते द्विवचनं चतुर्थी च न भवतः।

Be known that the Prakrita has no dual number nor the dative case (the latter being replaced by the genetive.)

॥ बहुलम् ॥ ३ ।

बहुल मितयधिकृतं वेदितव्यं, आशास्त्र परिसमाप्तेः ।

Bahula 'बहुल' is a term generally meaning "variously" or "optionally." It must be understood that this (Bahula) is to be implied in the succeeding Sūtras, till the work is finished.

॥ दीर्घ ह्रस्वौ मिथोवृत्तौ ॥ ४ । १ ।

१। एतदध्यायस्थित दशमसूत्र तिलकं दृश्यताम। See the notes on the tenth Sūtra of this chapter. शौरसेन्यादौ नैषविधिरस्ति। This rule does not apply to Sáurasení or other Prakrita dialects.

वृत्तौ समासे, स्वराणां दीर्घ ह्रस्वौ बहुलं भवतः । मिथः परस्परं ह्रस्वस्य दीर्घो दीर्घस्य च ह्रस्वः ।

Some times in *Samasa* or compound words a long vowel is converted into a short one and a short into a long as—अंतावेइ, (अन्तर्वेदी); सत्तावीसा, (सप्तविंशतिः) क्वचिन्न भवति, sometimes such change does not take place as जुवइअणो, (युवतिजनः); क्वचिद्विकल्पः, and in some instances it is optional as पईहरं, पइहरं (प्रतिगृहं) णईसोत्तं णइसोत्तं (नदीस्रोतः); वहुमुहं, वहूमुहं (वहु[धू]मुखं); कण्णउरं, कण्णऊरं (कर्णपुरं); सिरोवेअणा, सिरवेअणा, (शिरोवेदना); पीआपीअं, पिआपिअं (पीतापीतं) सरोरूहं, सररुहं (सरोरुहं); भुअवत्तं, भुआवत्तं (भूर्जपत्रं) पल्लिवइ, पल्लीवइ (पल्लीपति); गामणीसुओ, गामणिसुओ (ग्रामणीसुतः); अंतउरं, अंतेउरं (अन्तःपुरं); अक्खउहिणी, अक्खोहिणी (अक्षौहिणी);

॥ पदयोः सन्धिर्वा ॥ ५ ।

संस्कृतोक्तः सर्व्वः सन्धिः प्राकृते पदयोर्व्यवस्थितविभाषया भवति ।

When two words come in immediate conjunction, all sorts of union (सन्धिः) under the rules of the Sanskrita grammar, are optional in the Prakrita; as दहि ईसरो, दहीसरो, (दधीश्वरः); वासेसी, वास इसी, (व्यासर्षिः) पदयोरितिकिं? Note that the above rule applies to the case of immediate conjunction of *two words*, for there is never any union in one word, as पाओ, (पादः)।

॥ न युवर्णस्यास्वे ॥ ६ ।

इवर्णस्य उवर्णस्य चाऽस्वे वर्णे परे सन्धि र्न भवति ।

The letters इ (i) and उ (u) do not unite with vowels of different kinds as विअ, (इव) ; महुइं, (मधूनि) ; अस्व इति किं ? Why did we say that *i* and *u* do not unite with vowels of different kind ? for the union takes place with vowels of the *same* kind, as पुहवीसः (पृथिवीशः) ।

॥ एदोतोः स्वरे ॥ ७ ।

एकार ओकारयोः स्वरे परे सन्धि र्न भवति ।

The vowels (é) ए and (o) ओ do not nnite with any vowel which is in immediate conjunction with them, as देवीए एत्थ (देव्यात्र) ; एओ एत्थ, (एकोऽत्र) ।

॥ स्वरस्योद्वृत्ते ॥ ८ ।

व्यञ्जन-संपृक्तः स्वरो व्यञ्जने लुप्ते योऽवशिष्यते, स उद्वृत्त इत्युच्यते स्वरस्य उद्वृत्ते स्वरे परे सन्धि र्न भवति । The word *udvritta* means here a vowel which remains alone after its inherent cosonant is elided. An *udvritta* vowel does not unite with any vowel coming before it, as गुहअउलनारी, (गुहक कुलनारीः); णिसाअरो, (निशाचरः); क्वचिद्विकल्पः in some instances this rule is optionally applied, as सुउरिसो, सूरिसो, (सुपुरुषः); क्वचित् सन्धिरेव, In some special instances the union (सन्धिः) must take place, as चक्काओ (चक्रवाकः) ।

॥ त्यादेः ॥ ९ ।

तिवादीनां स्वरस्य (स्वरे परे) सन्धि र्न भवति ।

The vowels of the affixes *ti* (ति) &c., do not unite with any vowel, as होइइह, (भवतीह) ।

॥ लुक् ॥ १० । १ ।

स्वरस्य स्वरे परे बहुलं लुक् भवति ।

When a vowel comes after another vowel the latter is elided optionally, as तिअसीसो, तिअसईसो, (त्रिदशेशः) ; राउलं, राअउलं (राजकुलं) ; तुहद्धं, तुहअद्धं (तवार्द्धं) ; महद्धं महअद्धं (ममार्द्धं) ; पावडणं, पाअवडणं (पादपतनं) ; कुंभारो, कुंभआरो (कुंभकारः) ; पवणुद्धुअं पवणोद्धुअं (पवणोद्धुतम्) ; २ सो

(१) प्राकृत प्रकाशे सूत्रमिदं किमप्याधिक्यमुद्वहति, यथा " सन्धा वचामज् लोपविशेषा बहुलम्" । (प्रा० १स्त्र।४अ) सन्धौ वर्त्तमानानामचां स्थाने अज्विशेषा लोपविशेषाश्च बहुलं भवति । सूत्रस्यास्य अचां स्थानेऽज्विशेषा अचां लोपविशेषाश्चेति अंशद्वयं वर्त्तते, तद्च सूत्रद्वयेन सुव्यक्तमस्ति, एतदध्यायान्तर्गत चतुर्थ सूत्रेण प्रथमांशस्य व्यत्तिरमेन च द्वितीयांशस्य। In Prakritaprakasa we find this Sutra somewhat more comprehensive for "when vowels are in Sandhi or in a state of immediate conjunction, various kinds of vowels and elisions arise." This Sutra has two parts i e (1) appearance of various kinds of vowels, (2) that of elisions ; for the first part we have the 4th Sutra of this chapter, and for the second the present one. शौरसेन्यादौ नैषविधिः This rule does not apply to Sáuraseni or other Prákrita dialects.

(२) प्राकृत प्रकाशे चानाधिकः पाठो वर्त्तते यथा " संयोगे परे सर्व्वच पूर्व्वस्याचोलोपः ।

When a conjunct consonant follows, it is always the first of the two meeting vowels, which is elided, as णत्थि (नास्ति) ; सक्कंती, (संक्रान्ति) &c., क्वचिन्नित्यं, क्वचिदन्यदेव बहुलग्रहणात् । तेनान्यदपि लाक्षणिक कार्य्यं भवति ; From the use of bahula, or 'variously' in the sutra we conclude that these changes are in some cases absolute, in others they admit of different forms ; hence when other forms are met with, they are still to be considered as provided for in this Lakshana or Sutra, प्राकृतकल्पलति

श्रमल्लं, सोअल्लं (सौकुमार्य्यं); अन्धआरो, अंधारो (अन्धकार:); खन्दआरो, खंदारो (स्कन्दावार:) ; पाअवीडं पावीडं (पादपीठ) ।

॥ अन्त्य व्यञ्जनस्य ॥ ११ ।

शब्दानां यदन्त्यं व्यञ्जनं तस्य लुग् भवति ।

A final consonant is generally elided ; (exception is observed in the case of *m* & *n* which always become *Anuswara*). as जाव, (यावत्) ताव, (तावत्) जसो, (यशः) ; नहं (नभः) ; सरो (सरस्) ; (कम्मो) कर्म्मन् ; समासेतु वाक्य विभतत्त्य-पेच्चाया मन्यत्वं मनन्त्यत्वं वा तेनहि—The finality in the compounded words, is determined according to their declension (विभक्तिः) i. e., the final consonant of the words forming a samasa is also elided ; as—सभिखु, (सद्भिक्षुः) ; एअगुणः (एतद्गुणः) ॥ १ ।

न श्रदुदोः ॥ १२ ।

अत्, उत् इत्येतयोरन्त्यस्य व्यञ्जनस्य लुक् न भवति ।

कायामतःपरं " परसंयोगस्थे ङोह्रस्वः " संयोगे परवर्त्तिनि एङो ह्रस्वः स्यात् । एकारस्य इकारः, ओकारस्य उकारः ie "i (इ) and u (उ) are substituted for e and o respectively when a conjunct immediately follows," as मइन्दो (मृगेन्द्रः) ; कणुप्पलं (कर्णोत्पलं) ।

(१) प्राकृत प्रकाशे सूत्रमिदमित्यमस्ति यथा "अन्त्यस्यहलः" इत्यस्तूभयत्र तुल्यरूपे वाधिक्यन्तु " वेति निवृत्त" मित्येतद्वचनं । In Prakritaprakasa this Sutra has a slight different form with the same meaning as—Antyasya Halah, it adds "वेति निवृत्त" i e the option of the preceding Sutras ends here. अनेन सूत्रेण प्राकृते हलन्ताः शब्दा न सन्तीति ध्वनितं ।

The final t of the words (स्रत्) *srat* and उत् *ut* is not elided a; as—सद्धा, (श्रद्धा); उसयं (उन्नयं)।

॥ निर् दुरोर्व्वा ॥ १३ ।

निर् दुर् इत्येतयोरन्त्य व्यञ्जनस्य वा न लुग् भवति।

The final r of *nir* (निर्) and *dur* (दुर्) is elided optionally, as—णिस्सहं, णीसहं (निस्सहं); दुस्सहो, दूसहो (दुस्सहः)।

॥ स्वरेऽन्तरश्च ॥ १४ ।

अन्तरोनिर्दुरश्चान्त्य व्यञ्जनस्य स्वरे परे लुक् न भवति।

The final r of *Antar* (अन्तर्) *nir*, (निर्), and *dur* (दुर्) shall not be elided if followed by a vowel; as अन्तरप्पा, (अन्तरात्मा); णिरंतरं (निरन्तरं); दुरुत्तरं (दुरुत्तरं); १

॥ स्त्रियामादविद्युतः ॥ १५ । २ ।

विद्युत् शब्दं वर्ज्जयित्वा स्त्रियां वर्त्तमानस्य शब्दस्यान्त्य व्यञ्जनस्यात्वं भवति; लुगपवादः। आ (á) is substituted for the final conso-

---

(१) प्राकृत प्रकाशेऽन्यान्यपि लोप-विधायक-सूत्राणि दृश्यन्ते। यथा "उदुम्बरे दोर्लोपः" (२।४) In *udumbara* du is elided as उवरं, "कलायसे यस्य वा" (३।४) In *kalayasa* ya is optionally elided; as कालासं, कालाअसं; "भाजने जस्य" (४।४) In Bhajana ja is optionally elided as भाणं, "भाअणं; यावदादिषु वस्य" (५।४) In the words *yavat* &c., v is optionally elided as—जा, जाव; ता, ताव; पाराओ, पारावओ (पारावतः) अनुअन्तो अनुवअन्तो (अनुवर्त्तमानः); जीअम्, जीविअम्, (जीवितं); एअं, एव्वं (एवम्); एअ एव्व (एव); कुलअं, कुवलअं (कुवलयं)।

(२) प्राकृत प्रकाशे सूत्रमिदं द्विधा विभक्तमस्ति। यथा "स्त्रियामात्" (७।४), "न विद्युति" (९।४); Bararuchi's grammar contains two *Sutras* on this purport instead of one as—"striyam át" (7ch.4) and "na vidyuti" (9ch.4).

nant of a feminine word, except that of *vidyut* (विद्युत्) The "elision" of the preceding sutras ends here; thus. सरिआ, (सरित्); पडिवआ,, (प्रतिपत्); संपआ (सम्पत्); वाआ, (वाच् वा वाक्); वक्तृत्वाधिकारादिषत् पृष्ठतर 'य' श्रुतिरपि। The 'option' being continued, we find in some instances that the letter á आ is uttered as if accompanied with *ya* (य) as सरिया, पडिवया, इत्यादि।

॥ रोरा ॥ १६।

स्त्रियां वर्त्तमानस्य रेफस्य 'रादेशो वा भवति। आत्वापवादः। १।

रा (rá) is substituted for a final *r* in a feminine word as सिरा, धुरा, पुरा।

॥ क्षुधो हा ॥ १७।

क्षुत् शब्दस्यान्त व्यञ्जनस्य 'हा'ऽऽदेशोभवति।

The final consonant of the word *kshut* (क्षुत्) is changed into 'हा' as छुहा (क्षुत्)।

॥ शरदादेरत् ॥ १८। २।

In the word *sarat* (शरत्) &c. *a* (अ) is substituted for the final consonant as सरअ, (शरत्); भिसअ, भिषक्;

॥ दिक् प्रावृषोः सः ॥ १९। ३।

एतयोरन्त्य व्यञ्जनस्य सो भवति।

---

१ सूत्रमिदं प्राकृत प्रकाशे समरूपं दृश्यते। Prakrita Prakasa contains this sutra without any addition or alteration (see 8ch.4 of Pra).

२ प्राकृत प्रकाशे सूत्रमिदं भिन्नार्थकं भिन्न स्वरूपञ्च वर्त्तते यथा In Prakrita Prakasa the corresponding sutra is of different form and teaches us entirely a different thing as "शरदो दः" *d* द् is substituted for the final t त् of sarat. as सरदो।

३ Prakrita Prakasa contains this sutra in the same form (see 11ch.4.)

स 'sa' is substiuted for the final sibilant of *dis*́ (दिश्) and Právṛish (प्रावृष्) ; as दिसो (दिक्) ; पाउसो (प्रावृट्) ;

॥ आयुरप्सरसो र्वा ॥ २० ।

एतयो रन्त्यव्यञ्जनस्य सो वा भवति ।

Sa स is optionally substituted for the final consonant of the words *áyush* (आयुष्) and *apsaras* (अप्सरस्). As दीहाउसो, दीहाऊ, (दीर्घायुः) अच्छरसो, अच्छरा, (अप्सरा) ;

॥ मोऽनुस्वारः ॥ २१ । १ ।

अन्त्यमकारस्यानुस्वारो भवति ।

Anuswara (अनुस्वार) is substituted for final *m* (म) ; as जलं, फलं, क्वचिदनन्त्यस्यापि In some instances *m* म, though not a final one becomes an *anuswara* optionally*;* as वणम्मि वणंमि (वने) ;

॥ वाखरे मश्च ॥ २२ । २ ।

अन्त्यमकारस्य स्वरे परेऽनुस्वारो वा भवति। पक्षे लुगपवादः मस्य मकारस्य ॥

When a vowel immediately follows, the final *m* (म) becomes *Anuswara* optionally. If no *Anuswara* is substituted *m* remains unchanged, or in other words, Sandhi in this case is allowed : as फलं आहरइ,

---

१ प्राकृत प्रकाशे सूत्रमिदं किञ्चिद्भिन्नाकारं दृश्यते यथा "मोविन्दुः" (१२अ.४) A little difference is seen in the form of the corresponding sutra of Prakrita Prakasa as "mo Vinduh" (12ch.4).

२ एतदपि सूत्रं प्राकृत प्रकाशे भिन्नाकृति विद्यते यथा "अचि मश्च" The corresponding sutra of Prakritaprakasa is "Achimascha" (13ch.4).

फलमाहरद्, (फलमाहरति) :—वऊलाधिकारात् अन्यस्यापि व्यञ्जनस्य मकारः The option being carried on any other final consonant besides *m* म, also becomes *m* म, as विश्वक् वीसुम्; पृथक् पिहम्; सम्यक् सम्मम्।

॥ ङ, ञ, ण नो व्यञ्जने ॥ २३ ॥ १ ।

ङ, ञ, ण, न इत्येतेषां स्थाने व्यञ्जने परेऽनुस्वारो भवति।

Anuswara is substituted for the nasals ङ, ञ, ण, न when a consonant follows, as:—पंत्ती, (पङ्क्तिः); परंमुहो, (पराङ्मुखः); कंचुओ (कञ्चुकः); वंचणं (वञ्चनम्); संमुहो, (षण्मुखः); उक्कंठा, (उत्कण्ठा); कंसो, (कन्सः) अंसो, (अन्शः);

॥ वक्रादावन्तः ॥ २४ । २

वक्रादिषु यथादर्शनं प्रथमादेः स्वरस्यान्त आगमोरूपोऽनुस्वारो भवति।

In the words Vakra &c., *Anuswara* is inserted as an augment (आगमः); as वंकं (वक्रं); तंसं (त्र्यस्रं); अंसू (अश्रु); मंसू

---

१ प्राकृत प्रकाशे "नजोर्हलि" इत्येवं सूत्रमस्ति। तद्वृत्तिस्तु नकार अकारयोर्हलिपरतो बिन्दुर्भवति मकारस्य। (१६ सू४) The corresponding sutra of Prakrita Prakasa teaches us that Anuswara is substituted for *n* न and ñ ञ only when a cosonant follows, and so also is *m* म, as कंसो कमसो (कंसः) वंचं वमचनं (वञ्चनं)।

२ In Prakritaprakasa the corresponding sutra is "वक्रादिषु" (Pra १५ सू ४). In Prakrita-kalpa-latika, Vakradi class (वक्रादिगण) is thus enumerated वक्रात्र्यस्र, वयस्याश्र श्मश्रु, पुच्छातिमुक्तकौ गृष्टिर्मनस्विनी, स्पर्शः, अतप्रतिश्रुतं तथा निवसनं दर्शनश्चैव वक्रादिष्वेवमादयः।

(श्मश्रु) ; गुंठी (गृष्टिः) ; मंथं (मस्तं) ; पुंच्छं (पुच्छं) ; गुंच्छं (गुच्छं) ; मुंडं (मूर्द्धन्) ; फंसो (स्पर्शः) ; वुंधो (वृध्नः) ; कंकोडो (कर्कोटः) कुंपलं (कुद्मलं) ; दंसणं (दर्शनं) ; वंणो (वर्णः) ; अंसो (अश्वः) ; विंच्छिओ (वृश्चिकः) ; मंजारो (मार्ज्जारः) ; एषु आद्यस्य ; वयंसो (वयस्यः) ; मणंसिणी (मनस्विनी) ; मणंसिला (मनःशिला) ; पडिंसुदं (प्रतिश्रुतं) ; पडिंसुआ (प्रतिश्रुत्) एषु द्वितीयस्य ; उवरिं, (उपरि) ; अहिमुंको (अभिमुक्तः) ।

॥ क्त्वास्यादेर्णस्वोर्वा ॥ २५ । १ ।

क्त्वायाः स्यादीनां च यो णः सुश्च तयोरनुस्वारोऽन्ते वा भवति ।

---

१ प्राकृत प्रकाशेऽत्रभिन्नार्थकमेव सूत्रं वर्त्तते ; यथा "क्त्वाऊणः" (२३.अ४) क्त्वः स्थाने ऊण स्यात् । *úna* is substituted for ktwá (the affix of the indeclinable past participle) (see pra. 23ch.4) यथा घेऊण (गृहीत्वा) ; सोउण (श्रुत्वा) काऊण (कृत्वा) ; दाऊण (दत्वा) ;

कल्पलतिकामते "काऊणं" इत्यादिवर्ज्जं क्त्वः स्थाने तुणं तूणौ स्यातां According to Kalpa-Latika except a few cases as सुणिऊणं (श्रुत्वा) काऊणं (कृत्वा) *túnam* (तूणं) and *túna* are substituted for the affix ktwá (क्त्वा) as घेतूणं, घेतूण (गृहीत्वा) ; कल्पलतिकायां निम्नलिखितानि सूत्राणि सन्ति Kalpa Latika has the following sutras "उआणः क्वापि वक्तव्यः" यथा घेउआण (गृहीत्वा) ; सोउआण (श्रुत्वा); "क्तवतोर्वतोर्वन्तः" । क्तवत् प्रत्यये वतः स्थाने वन्तःस्यात् । *Bantah* (वन्तः) is substituted for *bat* (वत्) of the affix *ktabat* (क्तवत्) as कअवन्तो, (कृतवान्) ; गअवन्तो (गतवान्) ;

शौरसेन्यां "क्त्वः स्थाने इय दूणौ स्यातां" In Sauraseni dialect *iya* (इय) and *dúna* (दूण) are substituted for the affix *ktwá* (क्त्वा) as भविय, भोदूण (भूत्वा) ; पैशाच्यान्तु "तूणःस्यात्" *Paisáchi tuna* is substituted for ktwá (क्त्वा) as गंतूण, (गत्वा) ;

N ण and *su* सु of the affixes ktwá (क्त्वा) and *swadi* (स्वादि-सु,औ &c.) have optionally *Anuswara* on their top; as—क्त्वा-काऊणं, काऊण, (कृत्वा); स्वादि-वच्छेणं, वच्छेण (वृक्षेण); वच्छेसुं वच्छेसु (वृक्षेषु);

॥ विंशत्यादेर्लुक् ॥ २६ । १ ।

विंशत्यादीनामनुस्वारस्य लुग्भवति ।

The *Anuswara* (अनुस्वार) of *vinsati* &c. is elided as वीसा, (विंशतिः); तीसा (त्रिंशत्); सक्कअं (संस्कृतं); सक्कारो (संस्कारः); सत्तुअं (संस्तुतं);

॥ मांसादेर्वा ॥ २७ ।

मांसादीनामनुस्वारस्य लुग् वा भवति ।

In such words as *Mánsa* मांस &c. the use of *Anuswara* अनुस्वार is optional as मासं, मंसं (मांसं); मासलं, मंसलं (मांसलं); कासं, कंसं (कांसं); पासू, पंसू (पांसु); कह, कहं (कथं); एव एवं (एवं); णूण, णूणं (नूनं); कि, किं (किम्); इआणि, इआणीं दाणि, दाणिं (इदानीं); समुहं, संमुहं (सम्मुखं); किसुअं, किंसुअं (किंशुकं); सीहो, सिंघो (सिंहः);

---

१ कल्पलतिकायां सूत्रस्यास्यैवं रूपमस्ति In kalpalatika the corresponding sutra is as follows "लुग्बिन्दो विंशति समेषु दीर्घस्यादेः" The Anuswara अनुस्वार of such words as *vinsati* and the like, is elided and the initial vowels become long; वीसई, वीसा &c., (विंशतिः); वामनाचार्य्यस्य मते केवलं संस्कृत, संस्कार, संस्तुत शब्देषु नित्यमनुस्वार लोपः।

॥ वर्गेऽन्त्यो वा ॥ २८ । १ ।

अनुस्वारस्य वर्गे परे तस्यैव वर्गस्यान्त्यो वा भवति ।

When any consonant of the five classes (वर्ग) immediately follows, *Anuswára* may optionally become the nasal of the class to which the letter belongs, as—पंको, पङ्को (पङ्कः); कञ्चुओ, कंचुओ (कञ्चुकः); संका, सङ्का (शङ्का); संखो सङ्खो (शङ्खः); संतरइ, सन्तरइ (संतरति); वर्ग इतिकिं Why do we use the word *Barga* in the *sutra*? for in other cases *Anuswára* is not alterable; as किंसुओ, (किंशुकः)।

॥ लिङ्गविवेकः ॥

॥ प्रावृट् शरत्तरण्यः पुंसि ॥ २९ । २ ।

प्रावृट्, शरत्, तरणि इत्येताः शब्दाः पुंसि प्रयोक्तव्याः ।

The words právrish, *sarad*, and taruni although feminine are to be used in the masculine gender only, as पाउसो (प्रावृट्); सरओ (शरत्); तरणी (तरणिः);

---

१ In Prakritaprakasa this sutra is more comprehensive. as "यथि-तद्वर्गान्तः" (१७.अ४) i e when any cosonant immediately follows except *h* (ह) and the sibilants, Anuswara may optionally be the nassal of the class to which the letter belongs.

२ प्राकृत प्रकाशे, कल्पलतिकायाञ्च सूत्रद्वयमेवं वर्त्तते Prakritaprakasa and kalpalatika contain these two sutras as.

"न सान्त प्रावृट शरदः पुंसि" (Pra. 18.ch4).

"न शिरो नभसी" (Pra. 19.ch4).

॥ न्सामदामशिरो नभः ॥ २० । १ ।

दामन्, शिरस्, नभस्, वर्ज्जितं सकारान्तं नकारन्तञ्च शब्दरूपं पुंसि प्रयोक्तव्यम् ।

Nouns ending in *n* and *s* except *Daman* (दामन्), *Siras*, (शिरस्), and *Nabhas* (नभस्), are to be used in the Masculine gender only the final *n* and *s* being elided (see *sutra* 10).

सान्तः—जसो (यशस्); पओ (पयस्); तमो (तमस्); तेओ (तेजस्); सरो (सरस्); नान्तः जम्मो (जन्मन्) नम्मो (नर्म्मन्); कम्मो (कर्म्मन्); वम्मो (वर्म्मन्); अदाम, शिरो नभ इतिकिं? Why did we except tbe words *Daman*, *Siras*, and *Nabhas*? examine the following दामं (दाम); शिरं (शिरः); नहं (नभः); यच्च "वअं (वचस्); सुमणं (सुमनस्); सम्मं (शर्म्मन्), चम्मं (चर्म्मन्)" इति दृश्यते तद्वहुलाधिकारात्, option being carried on, some nouns of the above mentioned classes are also found in the neuter; as वअं, सुमणं &c.

॥ वाऽच्यर्थवचनाद्याः ॥ २१ ।

अक्षिपर्य्याया, वचनादयश्च शब्दाः पुंसि वा प्रयोक्तव्याः ।

Words having the same meaning with *akshi* (the eye) and those belonging to the *vachana* class, are optionally used in the masculine gender; as अच्छी, अच्छीइं (अक्षि); अंगुल्यादि पाठादक्षिशब्दः स्त्रीलिङ्गेऽपि, the word *Akshi* being

१ २९ सूत्रस्यतिलकं दृश्यतां Look the note on 29 sutra.

enumerated among *Anguli* &c., is also used in the feminine gender as एसा अच्छी; चक्खू, चक्खुई (चक्षुः); णअणो, णअणं (नयनं); लोअणो, लोअणं (लोचनं) १ वचनादि—वअणो, वअणं (वचनं); कुलो, कुलं (कुलं); माहप्पो माहप्पं (माहात्म्यं); इत्यादि।

"पृष्ठाक्षि प्रश्नाः स्त्रियां वे"ति केचित्, According to some authorities the words *Prishtha* पृष्ठ, *Akshi* अक्षि, and *Prasna* प्रश्न are used optionally in the faminine gender; as पुट्ठी, पुट्ठं (पृष्ठं), अच्छी, अच्छं (अक्षि); पण्हा, पण्हो (प्रश्नः)।

॥ गुणाद्याः क्लीबे वा ॥ ३२।

गुणादयः क्लीबे वा प्रयोक्तव्याः।

The words *Guna* (गुण) &c., are optionally used in the neuter gender. गुणं, गुणो (गुणः); देवं देवो (देवः); मंडलग्गं मंडलग्गो (मंडलाग्रः); कररुहं, कररुहो (कररुहः);

॥ वेमाञ्जल्याद्याः स्त्रियाम् ॥ ३३। २।

इमान्ता अञ्जल्यादयश्च शब्दाः स्त्रियां वा प्रयोक्तव्याः।

Words having the affix *Iman* (इमन्) at the end and *Anjali* &c., are optionally used in the feminine gender,

---

१ The following kariká is found in kalpalatika कल्पलतिकायां कारिकैषा वर्त्तते "शाकल्यः शरदं स्त्रीत्वे क्लीबे नान्तञ्च कुण्डिनः। पुं क्लीबयोस्तथाख्यातं नयनादि तथा परैः।" According to kalpalatiká the word Rasmi (रश्मि) is optionally used in the feminine gender as "रश्मिः स्त्रियां वेति वक्तव्यं" कल्पलतिका।

२ कल्पलतिकायां अञ्जल्यादिस्थाने "काश्मीरोष्मसीमशब्दाः पठिताः" In this sutra kalpalatika reads the words kasmira, ushma, and síma instead of Anjali &c.,। "काश्मीररोष्म सीमेमनि च स्त्रियां," and does not mention of option, कसुमीरा, (काश्मीरः); उम्हा उम्ह; सीमा सीम;

as.—एसा गरिमा, एसो गरिमा, एसा महिमा, एसो महिमा ; एसा अंजली, एसो अंजली ; अंजलि, पृष्ठाऽचि, प्रश्न, चौर्य्य, निधि, विधि, रश्मि, ग्रन्थीत्येता अञ्जल्यादयः उक्तपूर्व्वेभ्यः पृष्ठादिभ्यः शेषा उदाहियन्ते यथा "चोरिआ, चोरिओ (चौर्य्यं); निही (पुंस्त्री) (निधिः); विही (पुंस्त्री) (विधिः); गंठी पुंस्त्री (ग्रन्थीः) ;

॥ बाह्वोरात् ॥ २ ४ ।

बाहुशब्दस्य स्त्रियामाकारोऽन्तादेशो भवति ।

When the word *Báhu* बाहु is used in the feminine gender, *á* आ is substituted for its u (उ) as बाहा (बाहु) ; स्त्रियामित्येव when used in the masculine gender its form is *Báhú* (बाहुः) ।

॥ विशेषनियमाः ॥

॥ अतओविसर्गस्य २ ५ ।

संस्कृत लक्षणोत्पन्नस्य अतःपरस्य विसर्गस्य स्थाने ओ इत्यादेशो भवति ।

When a *visarga* follows *a*, *ó* is substituted for it *as* सव्वओ (सर्व्वतः); पुरओ (पुरतः); अग्गओ (अग्रतः); मग्गओ (मार्गतः); एवं सिद्धावस्थापेक्षया It does not matter whether the words really ends in *a* or not. as भवओ (भवतः); भवंतो (भवन्तः); संतो (सन्तः); कुदो (कुतः) ।

॥ निष्प्रति ओत्परी, माल्यस्थोर्व्वा ॥ २ ६ ।

निर्, प्रति, इत्येतौ माल्य शब्दे स्था धातौ च परे यथासंख्यं ओत् परी इत्येवं रूपौ वा भवतः । अभेदनिर्द्देशः सर्व्वादेशार्थः ।

O and *Pari* are optionally substituted for *nir* and *Prati* when they are followed by the word *málya* and the root *sthá* respectively, as ओमल्लं निम्मल्लं (निर्म्माल्यं); परिट्ठा, पइट्ठा (प्रतिष्ठा); परिट्ठिश्रं, पइट्ठिश्रं (प्रतिष्ठितं)।

॥ श्रादेः ॥ ३७ ।

श्रादेरित्यधिकारः क, ग, च, जेत्यादिसूत्रात् प्रागविशेषो वेदितव्यः ।

By virtue of the authority (अधिकारः), *Adeh* ie "for the first" is implied in all the succeeding *sutras* down to the *sutra* "ka, ga, cha," &c.

॥ त्यदाद्यव्ययात् तत्-स्वरस्य लुक्॥ ३८ ।

त्यदादेरव्ययाच्च परस्य तयोरेव त्यदाद्यव्ययोरादेः स्वरस्य वहुलं लुग्भवति ।

When either a *pronoun* of tyad class or an *avyaya* is followed by a pronoun of the same class or an *avyaya*, the first vowel of the latter is optionally elided; as श्रम्हेव्व, श्रम्हेएव्व (वयमेव); जइहं, जइश्रहं (यद्यहं)।

॥ पदादपेर्व्वा ॥ ३९ ।

पदात् परस्य श्रपेरव्ययस्यादेर्लुग् वा भवति ।

The first vowel of *api* (अपि) is optionally elided when it is preceded by a word, as—तंपि, तमपि; किंपि, किमपि; केणवि, केणावि (केनापि); कहं पि, कहमपि (कथमपि)।

॥ इतेः स्वरात् तश्चद्विः ॥ ४० ।

पदात् परस्य 'इते'रव्ययस्यादेर्लुग् वा भवति। स्वरात् परस्य तकारोद्विर्भवति।

The first vowel of the word *iti* is optionally elided, when it immediately follows a word, and in the case where the preceding word ends in a vowel, the *t* (त) of the word *iti* (इति) is doubled. as—किंति, किमिति; जंति, यदिति; स्वरात् तहत्ति, पिश्रोत्ति; पुरिसोत्ति, (तथेति, प्रियइति, पुरुष इति)।

॥ लुप्त य र व श ष सां दीर्घः ॥ ४१ ।

प्राकृत लक्षणवशाल्लुप्ता याद्या उपर्य्यधो वा येषां शकार, षकार, सकाराणां तेषां आदेः स्वरस्य दीर्घो भवति।

The preceding vowel of *s′ sh* and *s* becomes long, when *y*, *r*, *v*, *s′*, *sh* or s (as the case may be) adherent to them is elided, as शस्य य लोपे (in the case where *y* adherent to *s′* is elided) (पासइ पश्यति); कासवो, (काश्यपः); रलोपे (when *r* adherent to *s′* is elided) वीसमइ (विश्राम्यति); वीसामो (विश्रामः); संफासं (संस्पर्शः); व लोपे (where *v* adherent to *s′* is elided) आसो (अश्वः); वीससइ (विश्वसिति); वीसासो (विश्वासः); श लोपे (where *s′* adherent to *s′* is elided) दूसासणो (दुश्शासनः); मणासिला (मनश्शिला); षस्य य लोपे (where *y* adherent to *sh* is elided) सीसो (शिष्यः); पूसो (पुष्यः); मनूसो (मनुष्यः); र लोपे (where *r* adherent to *sh* is elided) कासश्रो (कर्षकः); वर्षा (वासा); व लोपे वीसुं (विष्वक्); सस्य य लोपे (where *y* ad-

herent to *s* is elided) सासं (शस्य); कासइ (कस्यचित्); र लोपे (where *r* adherent to *s* is elided) ऊसो (उस्रः); व लोपे (where *v* adherent to *s* is elided); विकासारो (विकस्वरः); नीसो (निस्वः); स लोपे (where *s* adherent to *s* is elided) नीसहो (निस्सहः); न दीर्घानुस्वारादिति प्रतिषेधात् सर्व्वत्रानादौ शेषादेशयोर्द्वित्वमिति द्वित्वाभावः।

॥ अतः समृद्ध्यादौ वा ॥ ४२ । १

समृद्धि इत्येवमादिषु शब्देष्वादेरकारस्य दीर्घो वा भवति।

In the words *samriddhi* &c., the first *a* is optionally changed to *á* as सामिद्धी, समिद्धी, (समृद्धिः); पाअडं, पअडं (प्रकटं); पासिद्धी, पसिद्धी (प्रसिद्धिः); पाडिवआ, पड़िवआ (प्रतिपत्); पासुत्तं, पसुत्तं (प्रसुप्तं); पाड़िसिद्धी, पड़िसिद्धी (प्रतिसिद्धिः); सारिच्छो, सरिच्छो (सदृक्षः); माणंसी, मणंसी (मनस्वी); माणंसिणी, मणंसिणी (मनस्विनी); आहिजा(आ)ई, अहिजा(आ)ई (अभिजातिः); पारोहो, परोहो (प्ररोहः); पावासू, पवासू (प्रवासी); पाडिप्फद्धी, पडिप्फद्धी (प्रतिस्पर्द्धी)।

---

१ Prákritaprakás'a reads this *sutra* as "आ समृद्ध्यादिषु वा" (प्रा० १अ१) and the word *aswa* अश्व is also included in the *samridhi* class as आसो असो (अश्वः) In kalpalatika कल्पलतिका the *samridhi* class is thus enumerated as "समृद्धिः प्रतिसिद्धिश्च प्रसिद्धिः प्रकटं तथा। प्रसुप्तश्च प्रतिस्पर्द्धी प्रतिपच्च मनस्विनी। अभिजातिः सदृक्षश्च समृद्ध्यादिरयंगणः।

अज्विधिः ।

॥ इः स्वप्नादौ ॥ ४३ । १

स्वप्न इत्येवमादिष्वादेरस्य इत्त्वं भवति ।

In the words *Swapna* &c., *i* (इ) is substituted for the first *a* (अ). as सिविणो, आर्षे उकारोऽपि according to the authority of the rishis *u* (उ) is also substituted for the first a in the word *Swapna* सुविणो (स्वप्नः); इसि, (ईषत्); वेडिसो (वेतसः); विलिअं (वअलीकं); विअणं (वअजनं) मुइंगो (मृदङ्गः); किविणो (कृपणः); उत्तिमो (उत्तमः); मिरिअं (मरिचं); दिण्णं (दत्तं), बहुलाधिकारात् णत्वाऽभावे न भवति; In cases, where on account of option ṇ has not been substituted for त्त tta in (Datta) दत्त, *i* इ also is not substituted for the first *a* (अ) as दत्तं ।

॥ मयट्य इर्वा ४४ ।

मयट् प्रत्यये आदे रत स्थाने 'अइ' इत्यादेशो वा भवति ।

In the affix *mayat* (मयट्) *ai* (अइ) is optionally substituted for the first *a*; as विसमइओ, विसमओ (विषमयः) ।

॥ उर्ज्ञो णत्वेऽभिज्ञादौ ॥ ५५ ।

अभिज्ञ एवं प्रकारेषु णत्वे कृते ज्ञस्यात उत्त्वं भवति ।

In the words *abhijna* &c., *u* is substituted for *a* in the syllable *jna* in cases where it takes the form of ṇ ; as अहिण्णू (अभिज्ञः); सव्वण्णू (सर्व्वज्ञः); आगमण्णू (आगमज्ञः); 'णत्वे'

---

१ Prakritaprakas'a (प्राकृत प्रकाशः) reads this sutra as follows "इदीषत्, पक्व, स्वप्न, वेतस, व्यजन मृदङ्गाङ्गारेषु" (pra. 3ch.I) अतःपरं वेतिनिवृत्तमिति पाठश्च वर्त्तते" the optionally of the former rule does not apply to this.

In the Saurasini dialect in the words angára and vetasa i is not substituted for the first *a* (शौरसेन्यां अङ्गार वेतसयोरित्त्वं नास्ति) ।

इति किं? why did we say in cases where the syllable *jna* takes the form of ṇ? Compare the following अहिण्णो सव्वण्णो। अभिज्ञादाविति किं this rule does not apply to the words not belonging to this class; as पण्णो (प्राज्ञः); येषां ज्ञस्य णत्वे कृते उत्त्वं दृश्यते, तेऽभिज्ञादयः We have to understand the *Abhijna class* by means of application of this rule only.

॥ ए शय्यादौ ॥ ४६ । १

शय्यादिषु आदेरस्य एत्त्वं भवति।

In the words *sayya* &c. e (ए) is substituted for the first *a*; as सेज्जा (शय्या); सुंदेरं; (सुंदरं) गेंडुअं (कन्दुकं)।

॥ वाऽर्प्पौ ॥ ४७ ।

अर्पयतौ धातौ आदेरस्य ओत्वं वा भवति।

O is optionally substituted for the first a in the root *arpi* as ओप्पेइ, अप्पेइ, (अर्पयति); ओप्पिअं, अप्पिअं (अर्पितं)।

॥ स्वपावुच्च ॥ ४८ ।

स्वपितौ धातौ आदेरस्य ओत् उच्च भवति।

The first *a* in the root *swapa* is changed to o or u, as सोवइ, सुवइ, (स्वपिति)।

॥ नात् पुनरादाइर्वा ॥ ४८ ।

नञः परे पुनः शब्दे आदेरस्य आ, आइ, इत्यादेशौ वा भवतः।

---

(१) In Kalpalatika sayyadi class is thus enumerated. "शय्या, सौन्दर्य पर्यन्तोत् कराश्चर्य्यंत्रयोदश। वल्लीचेत्यादयो ज्ञेयाः शय्यादौ नच्चदर्शनात्।"

When the word *Punar* immediately follows the word *n* the first *a* in the former takes sometimes the form of *a* and sometimes that of *ái* (आइ) and sometimes it remains unchanged; as णउणा, णउणाइ, पच्चे णउणा (नप˘नः)।

॥ वा, अव्ययोत्खातादावदातः॥ ४८ । १

अव्ययेषु उत्खातादिषु च शब्देषु आदे राकारस्य अद्वा भवति।

In *avyayas* (indeclinable) and *utkháta*, &c., *á* is optionally changed to a; *as* अव्ययं-जह, जहा, (यथा), तह, तहा, (तथा), अहव, अहवा (अथवा); उत्खातादि-उक्खअं, उक्खाअं (उत्खातं); चमरं, चामरं (चामरं); कलओ, कालओ (कालकः); ठविअं, ठाविअं (स्थापितं); परिठविअं, परिठाविअं (प्रतिस्थापितं); संठविअं, संठाविअं (संस्थापितं); पउअं, पाउअं, (प्राकृतं); तलवेण्टं, तालवेण्टं (तालवृन्तं); हलिओ, हालिओ, (हालिकः); णराओ, णाराओ (नाराचः); वलआ, वलाआ (वलाका); कुमरो, कुमारो (कुमारः); खइअं, खाइअं (खादितं); 'ब्राह्मण पूर्वाह्णयोरपि' This rule may also be applied to

---

१ प्राकृत प्रकाश कल्पलतिकयोः सूत्रमेतदित्थं पठ्यते। यथा, "अदातो यथादिषु वा" (१०।१) Both Prakritaprakasa and kalpalatika read this *sutra* as follows "aḍátoyathadishu va" (10ch.1).

Kalpalatika thus enumerates the yatha class as.—"यथा, तथा तालवृन्त, प्राकृतोत्खात चामरं। चाटुप्रहाव, प्रस्तार, प्रवाहा हालिक स्तथा। मार्जारस्य कुमारस्य मार्ज्जारेयुकलोपिनि। संस्थापितं खादितञ्च मरालश्चैवमादयः।

the words bráhmaṇa and purbáhṇa ; as बह्मणा, बाह्मणो (ब्राह्मण:) ; पुव्वह्णे पुव्वाह्णो (पूर्व्वाह्ण:) । १

॥ घज वृद्धेर्व्वा ॥ ५० ।

घज निमित्तो यो वृद्धिरूप आकार आदिभूतस्य तस्य अद्वा भवति ।

a is optionally substituted for the á which owes its existence to the action of the affix ghaṇ (घञ्) *as* पवहो, पवाहो (प्रवाह:) ; पअरो, पआरो (प्रकार:) ; २ क्वचिन्न भवति this rule does not apply to some words such as राग: राओ ।

॥ मांसादिष्वनुस्वारे ॥ ५१ ।

---

१ प्राकृतप्रकाश कल्पलतिकायोर्मते वक्ष्यमाणानामपि वाक्यानां विकल्पेनात्वं भवति । According to prakritaprakas'a and kalpalatika this rule may also be applied to the following words : such as—प्रस्तार:, प्रहार:, दावाग्नि:, चाटु मार्ज्जार:, मराल: प्रवाह: । क्रमेण यथा, पत्थरो, पत्थारो, पहारो, पहरो ; दवग्गी, दावग्गी ; चडु, चाडु ; मज्जारो माज्जारो ; मरलो, मरालो ; पवहो, पवाहो । कल्पलतिकायां स्थापितादेर्नित्यमित्यपि सूत्रान्तरमस्ति । Kalpalatika contains a supplimentary rule that in the words sthapita &c., *a* is always substituted for the first á, as ठविअं, (स्थापितं) ; पंसुरं ; (पांशुरं) मधुरीअं (माधुर्य्यं) ; शौरसेन्यादौक्वचिदत्वं निषिद्धं । In Sauraseni &c., such substitution is prohibited in some instances, as जधा, (यथा) ; तधा, (तथा) ; &c.

२ प्राकृत प्रकाशादौ प्रवाह प्रहारादय: कतिपय घजन्त शब्दा यथाद्यन्तर्निविष्टा अत्रतु सूत्रेनानेन घञन्तमात्रं । In prákritaprakas'a &c., only a few words *such as* Prabáha, Prakára &c., are included in the *yathá* class, but here we find a *sutra* to be applied to all the words having the affix ghaṇ generally.

मांस प्रकारेष्वनुस्वारे सत्यादेरातोऽद्भवति।

In the word *Mánsa* &c., *a* is substituted for the first *á* in those cases only when the *Anuswara* adherent to the same is not elided (see sutra 29 chap. I) as मंसं (मांसं); पंसू (पांशुः); पंसनो (पांसनः); कंसं (कसंः); कंसिग्रो (कांसिकः); वंसिग्रो (वांसिकः); संसिधिग्रो (सांसिद्धिकः); संजत्तिग्रो (सांयात्रिकः); अनुस्वार इति किं? The limitation in the rule emplies that it does not apply to cases where *Anuswara* is elided *as* मासं, पासू इत्यादि।

॥ इः सदादिषु॥ ५२।

सदादिषु शब्देषु आत इत्त्वं वा भवति।

In the word *sadá* &c., *i* इ is optionally substituted for *á as* सइ, सश्रा (सदा); तइ तश्रा (तदा); जइ, जश्रा (यदा); णिसिग्ररो णिसाग्ररो (निशाचरः)। १

॥ आर्य्यायां र्य ऊः श्वश्र्वां॥ ५३।

श्वश्र्वां वाच्यायां आर्य्याशब्दे र्यस्यात ऊद्भवति।

When the word *A'ryá* is used in the sense of mother-in-law, *u* is substituted for *á* in *ryá as* अज्जू; श्वश्र्वामिति किं? why did we say when it is used in the sense of mother-in-law? Compare the following अज्जा आर्य्या श्रेष्ठा इत्यर्थः।

१ प्राकृतप्रकाश कल्पलतिकादौ "इत्सदादिषु" इत्येवं सूत्ररूपमस्ति। Prakritaprakasa &c., read it as "itsadádishu".

॥ मात्रटि वा ॥ ५, ४ ।

मात्रट् प्रत्यये आत एद् वा भवति ।

The *á* of the affix *Mátrat* is optionally changed to *é*, *as* एत्तिअमेत्तं, एत्तिअमत्तं (एतावन्मात्रं) ; बहुलाधिकारात् क्वचिन्मात्र शब्देऽपि, The law of option being applied, the substitution of *é* for *á* also takes place in the word *Mátra*, *as* भोअणमेत्तं (भोजनमात्रं) ।

॥ ह्रस्वः संयोगे ॥ ५, ५ ।

संयोगे परे दीर्घस्य च यथादर्शनं ह्रस्वो भवति ।

A long vowel immediately followed by a conjunct is sometimes found to become short as अंबं (आम्रं) ; तंबं (ताम्रं) ; विरहग्गी (विरहाग्निः) ; अस्सं (आस्यं) मुनिंदो (मुनीन्द्रः) ; तित्थं (तीर्थं) ; गुरुल्लापाः (गुरूल्लापाः) ; चुस्सं (चूर्णं) ; णरिंदो (नरेन्द्रः) ; मिलिच्छो (म्लेच्छः) ; अहरुट्ठं (अधरोष्टं) ; नीलुप्पलं (नीलोत्पलं) ; संयोग इतिकिं ? why did we say when a conjuct immediately follows ? Compare following आयासो (आयासः) ।

॥ इत एद्वा ॥ ५, ५ । १

संयोग इति वर्त्तते आदेरिकारस्य संयोगे परे एकारो वा भवति ।

When a conjunct immediately follows, the first *i* in a word becomes *é* as—पेण्डं, पिण्डं (पिण्डं) ; णेद्दा, णिद्दा

---

१ प्राकृत प्रकाशे कल्पलतिकायांच सूत्रमिद मित्यं वर्त्तते यथा "एत्पिण्डसमेषु" Prakrita Prakasa and Kalpalatika read this as follows "*etpindasameshu*" In words like *pinda* &c. *e* is optionally substituted for the first *i*.

(निद्रा); सेंदूरं, सिंदूरं (सिन्दूरं); धम्मेल्लं, धम्मिल्लं (धम्मिल्लं); वेण्हू, विण्हू (विष्णुः); पेट्ठं पिट्ठं (पृष्ठं) चेण्हं, चिण्हं (चिह्नं); वेल्लं, विल्लं (विल्लं)। १

॥ अ इतौ तौ वाक्यादौ ॥ ५६ ॥ २ ॥

वाक्यादिभूते इतिशब्दे यस्त स्तत्सम्बन्धिन इकारस्याकारो भवति।

When the word *iti* comes before a sentence, *a* is substituted for *i* adherent to *t as* इअ जं पिअवमाणे (इति यत् प्रियावसाने), इअ उअह अण्ह वअणं (इतिपश्यतान्यया-वचनं). वाक्यादावितिकिं? From the restriction in the rule we infer that it does not hold in a case where *iti* does not begin a sentance *as* पिओत्ति (प्रिय इति); पुरिसोत्ति (पुरुष इति)।

॥ र-लुकि निरः ॥ ५७ ।

निर उपसर्गस्य रेफ लोपे सति इत ईकारो भवति ।

Where *r* in the *prefix nir* is elided, *i'* is substituted for *i* adherent to *n* in the same *as*, णीसहो (निस्सहः); णीसासी

---

१ समग्रहणं संयोग परस्योपलक्षणार्थं the word *sama* or 'like' is used to indicate that the rule only applies when *i* is followed by a conjunc cosonant.

शौरसेनी भाषादौ "पिण्डादिष्वेत" न भवति। In sauraseni &c., no such substitution takes place as पिण्डं धम्मिल्लं।

(२) The only difference between this *Sutra* and that of *Prakrita prakása* is, that the latter reads "*Padádau*" instead of Vakyadau as here.

(निःश्वासः) ; र्लुकीतिकिं? Why is the elision of *r* a condition for the application of this rule ? examine the following, णिरओ (निरयः) ; णिस्सहो (निःसहः)।

॥ द्विन्योरुत् ॥ ५८ ॥

द्वि शब्दे नावुपसर्गे च इत उद्भवति ।

u is substituted for *i* in the word *dwi* and the prefix *ni*, *as* द्वि—दुआई दुवे (द्वौ) ; दुवअणं (द्विवचनं) ; बहुलाधिकारात् क्वचिद्विकल्पः, as option continues throughout, this rule holds but optionally in some instances ; *as* दुउणो दिउणो (द्विगुणः) ; दुईओ, दिउओ (द्वितीयः) ; क्वचिन्न भवति । This rule does not apply to some instances at all, *as* दिओ (द्विजः) ; दिरओ (द्विरदः) ; क्वचिदोत्त्वमपि in some instances o′ is also substituted for *i* as दोवअणं (द्विवचनं) ; नि-णुमज्जइ (निमज्जति) ; णुमण्णो (निमग्नः) ; क्वचिन्न भवति, the rule has also also some exceptions as णिवडइ (निपतति)

॥ ओच्च द्विधाकृञः ॥ ५९ ॥ १

द्विधा शब्दे कृञ धातोः प्रयोगे इत ओत्वं चकारादुत्त्वं च भवति ।

O′ or *u* is optionally substituted for *i* in the word *Dwidha′* when used with the root kriṇ *as* दोहाकियं, दोहाइअं, दुआइअं, (द्विधाकृतं) ; दोहाइज्जइ, दुहाइज्जइ (द्विधा क्रियते) ; कृञ इतिकिं ? why did we say "when used with the root kriṇ ? Compare following दिहागअं (द्विधागतं) ; क्वचित्

१ प्राकृत प्रकाशे सूत्रमिदं "ओच् द्विधा कृञः" इत्येवं दृश्यते। (प्रा॰ १९।१) ।

केवलस्यापि sometimes this rule does apply to the word dwidhá even when without kriṇ, *as* दुहा।

॥ पानीयादिष्वित् ॥ ६० । १

पानीयादिषु शब्देषु ईतद्भ्रवति।

In the words Páníya, &c. *í* becomes short (*i*) as—

प्राकृतं	संस्कृतं	प्राकृतं	संस्कृतं
पाणिअं	पानीयं	करिसो	करीषो
अलिअं	अलीकं	सिरिसो	शिरीषः
जिअइ	जीवति	दुइअं	द्वितीयं
जिअउ	जीवतु	तइअं	तृतीयं
विलिअं	व्यलीकं	गहिरं २	गभीरं
उवणिअं	उपनीतं	आणिअं	आनीतं
पदिविअं	प्रदिपितं	ओसिअंतो	अवसीदन्
पसीद	प्रसीद	गहिअं	गृहीतं
वम्मिओ	[illegible]	तआणिं	तदानीं

वहुलाधिकारादेषु ईलोपे स्थ क्वचिद्विकल्पः

Under the extensive option previously noticed this rule is found to apply invariably to some words of this class and optionally to others, as पाणीअं, अलीअं, जीअइ;

१ प्राकृत प्रकाशे "इदीतः पानीयादिषु" (१८।९) इत्येवं सूत्रमस्ति। *Prákrita-Prakás'a* does not include the following words *as* उपनीत, आनीत, जीवतु, जीवति, प्रदीपित, प्रसीद, शिरीष, गृहीत, वल्मीक अवसीदन्, in the *Pánya class.* कल्पलतिकायां पानीयगणइत्थं निर्दिष्ट Kalpalatiká thus enumerates the *Pániya* class. "पानीयं, व्रीडिता, लीक, द्वितीयश्च, तृतीयकं, तथागृहीत मानीतं, गभीरश्च करीषवत्, इदानीश्च, तदानीश्च पानियादिगणो यथा;

२ गहेर हिन्दी।

॥ तीर्थे हे ॥ ६१ । १

तीर्थ शब्दे हे सति ईत ऊत्त्वं भवति ।

In the word tirtha *ú* is substituted for *í* in cases where *rtha* (र्थ) is replaced by *ha* (ह) as तूहं । 'हे' इति किं from the condition attached we infer that this rule does not apply where *rtha* is not replaced by *ha* (ह) as तित्थं ।

॥ उतोऽन्मुकुलादिषु ॥ ६२ । २

मुकुल इत्येवमादिषु शब्देषु आदेरुतोऽत्त्वं भवति ।

In the words Mukula, &c. *a* is substituted for the first *u* as.

प्रा०	सं	प्रा०	सं	प्रा०	सं
मउलं	मुकुलं	मउलो	मुकुरः	अगरु	अगुरुः
गरुई	गुर्व्वी	मउरो	मुकुरः	सोअमल्लं	सौकुमार्य्यं
गलोई	गुडुची	जहुट्ठिलो	युधिष्ठिरः		
		जहिट्ठिलो	युधिष्ठिरः		

क्वचिदाकारोऽपि In some cases *á* is also substituted for the first *u*; as विद्दाओ (विद्रुतः) ।

॥ गुरौ के वा ॥ ६३ । ३

गुरौ स्वार्थे के सति आदे रुतोऽद्वा भवति ।

---

१ केषाञ्चिन्मते उद्गीर्ण शब्दस्यापि ईत उत् भवति । According to some in the word *Udgírna* also *u* is substituted for í as उग्गुणं ।

२ प्राकृत प्रकाशे "अन्मुकुटादिषु" इत्येवं सूत्ररूपं विद्यते । In Kalpalatiká Mukuta class is thus enumerated (कल्पलतिकायां मुकुटादिगणो यथा) । मुकुटं, कर्व्वुरं, गुर्व्वी, सौकुमार्य्यं युधिष्ठिरः, गुरुकञ्चोपरीत्यादौ मुकुटादिषुलक्षयेत् । कर्व्वुरशब्दस्य कव्वरमितिरूपम् ।

३ प्राकृत प्रकाशे "उपरि" "गुरु" शब्दौ मुकुटादिष्वन्तर्भावितौ तेन न तयोर्विकल्पः In Prakritaprakás'a the words *upari* and *guru* are included in the *mukuta* class so the substitution invariably takes place to them.

In the word *Guruka* when the superfluous affix *ka* (क) does not affect its meaning the first *u* is changed to *a*; as गरुश्रो, गुरुश्रो (गुरुकः); कद्वतिकिं। when the affix *ka* affects its meaning the rule does not apply, as गुरुश्रो (गुरुकः) meaning a lesser *Guru*.

॥ ऊत्तोऽनुत्साहोच्छन्नेत्सच्छे ॥

उत्साह, उच्छन्नवर्ज्जिते शब्दे यः त्सः च्छ स्थ तयोः परयो रादे रुत ऊद्भवति।

When the initial *u* of a word is followed by *ts* or *chchh* it changes to *ú* (ऊ). The words utsáha and uchchhanna are excepted, *as* ऊसुश्रो (उत्सुकः); ऊसवो (उत्सवः) ऊसवो (उत्सवः); ऊसित्तो (उत्सिक्तः); ऊच्छुश्रो (उच्छुकः)-उद्गताः शुकायस्मात् सः); अनुत्साहोच्छन्न इति किं? Why did we except the words *utsáha* and *uchchhanna*? Compare the following उच्छाहो, उच्छरणो;

॥ लुंकि दुरोवा ॥

दुरुपसर्गस्य रेफलोपेषति उत ऊत्त्वं वा भवति।

Where r of the prefix *dur* is elided, *u* is optionally lengthened as दूसहो, दुसहो (दुःसहः); दूहश्रो दुहश्रो (दूर्भगः); लुंकीतिकिं? This rule does not apply when *r* is not elided, as दुस्सहो विरहो।

॥ ओत संयोगे ॥ ६४। १।

संयोगेपरे आदेरुत ओत्वं भवति।

---

१ प्राकृत प्रकाशे "उत् श्रोतुण्डरूपेषु" (प्रा० १०।१) इत्येवं सूत्रमस्ति। Though the corresponding *Sútra* of the Prákritaprakás'a does not seem at first

When the first u of a word is immediately followed by a conjunct, it is changed to ó as तोण्डं (तुण्डं) ; मोण्डं (मुण्डं) ; पोक्खरं (पुष्करं) ; कोट्टिमं (कुट्टिमं) ; पोत्थअं (पुस्तकं) लोद्धओ (लुब्धकः) ; मोत्ता (मुक्ता) ; वोक्कंतं (व्युत्क्रान्तं) ; कोंतलो (कुन्तलः) ; १ ।

॥ अतोऽत् ॥ ६५ ।

आदेरिकारस्यात्त्वं भवति ।

A′ is substituted for ṛi in the first syllable of a word *as* घअं (घृतं) ; तणं (तृणं) ; कअं (कृतं) ; वसहो (वृषभः) ; मओ (मृगः, मृतोवा) ; वढ्ढो (वृद्धः) ; घट्टो (घृष्टः) ।

॥ इत् कृपादौ ॥ ६६ । १ ।

कृपा इत्येवमादिषु शब्देषु आदे ऋत इत्त्वं भवति ।

---

so comprehensive, the explanation of the commentator removes the, doubt as रूपग्रहणं संयोग परलक्षणार्थं The word *rúpa* or like is used in the *Sútra* to indicate that the *u* must be followed by a conjunct consonant. कल्पलतिकायां तुण्डादिगणो यथा, Kalpalatika thus enumerátes Tundadi class *as* तुण्ड, कुट्टिम, कुद्दाल, मुक्ता, मुद्गर, लुब्धकाः । पुस्तकश्चैवमन्येऽपि कुम्भी, कुन्तल, पुष्कराः ।

शौरसेन्यां ओत्वस्य नित्यता नास्ति ; In S'aurasení option is made for such substitution.

१ प्राकृत प्रकाशे "इदृष्यादिषु" (प्रा० २८।१) इत्येवं सूत्रमस्ति । Prakritaprakás'a reads rishyádi instead of kripádi कल्पलतिकायां ऋष्यादिगणो यथा Kalpalatiká thus enumerates the ṛishyadi class ऋष्यादिषु कृतिः कृत्या धृष्टो, वृषभ, वृश्चिकः । दृषद, पृथुलो, गृध्रो, मृगाङ्को मसृणं, कृषिः । सृष्टि, दृढो, हृतो, वृष्टि, कृष्ण कृत, कृत्तयः । संज्ञावाचक कृष्णोऽयमृष्यादिगण ईदृशः ।

In the words *kripa'* &c. *i* is substituted for the initial ṛi *as.*

प्रा०	सं०	प्रा०	सं०	प्रा०	सं०
किवा	कृपा	हिअअं	हृदयं	मिट्ठं	मृष्टं
दिट्ठं	दृष्टं	दिट्ठी	दृष्टिः	सिट्ठं	सृष्टं
सिट्ठि	सृष्टिः	गिट्ठी	गृष्टिः	पित्थि	पृथ्वी
भिऊ	भृगुः	भिंगो	भृङ्गः	भिंगारो	भृङ्गारः
सिङ्गारो	शृङ्गारः	सियालो	शृगालः	घिणा	घृणा
घुसिणं	घुसृणं	विढ्डी	वृद्धिः	समिद्धी	समृद्धिः
इढ्डी	ऋद्धिः	गिढ्डी	गृद्धिः	किसो	कृशः
किसाणू	कृशानुः	किसरो	कृशरः	किच्छं	कृच्छ्रं
किई	कृतिः	धिई	धृतिः	किवो	कृपः
किवणो	कृपणः	किवाणं	कृपाणं	विञ्चुओ	वृश्चिकः
तिप्पं	तृप्तं	किसिओ	कृषितः	निवो	नृपः
किच्चं	कृत्यं	वित्तं	वृत्तं	वित्ती	वृत्तिः
हिअं	हृतं	वाहित्तं	व्याहृतं	विंहिओ	वृंहितः
विसी	वृषिः	इसी	ऋषिः	विहा	स्पृहा
सइ	सकृत्	वितिण्हो	वितृष्णः	उक्किट्ठं	उत्कृष्टं[1]

1 कल्पतिकामते निम्नलिखितेषु ऋतोनित्यमित्त्वं। According to kalpala tika' *i* is invariably substituted for ṛi in the following words as—भृङ्ग भृङ्गार, शृङ्गाराः कृपाणं, कृपणः, कृपा। शृगाल हृदये वृष्टिर्दृष्टिर्वृंहितमेव च। समृद्धि कृसरा, तृप्तिर्वृत्तिर्वृद्धिस्तु कृत्तिसं कृकराकुस्तथेत्यादौ नित्यमित्त्वं ऋतोमतं। ततोऽन्यत्र विकल्पः। It follows from this that in all other words the substitution takes place optionally as विसो वसो (वृषः)।

कल्पलतिकामते विष्णु-वाचिनि कृष्ण शब्दे च विकल्पेनेत्वं भवति ; According to kalpalatika when the word *krishna* means *vishnu*, *i* is optionally substituted for ṛi *as* किण्हो, कण्हो (कृष्णः) ;

॥ पृष्ठे वाऽनुत्तर पदे ॥ ६६ ।

॥ पृष्ठशब्देऽनुत्तरपदे ऋत इद्भवति वा ।

When the word *Pristha* is not preceded by any other words *ie* does not stand as a last word in a compound, the ṛi optionally becomes *i* ; *as* पिट्ठं, पट्ठं (पृष्ठं) ; अनुत्तरपद इति किं ? Why did we say when it is not preceded by any other word ? Examine the following ; महिविट्ठं (मही-पृष्ठं) ;

॥ उदृत्वादौ ॥ ६७ । १ ।

ऋतु इत्यादिषु शब्देषु आदे ॠत उद्भवति ।

In ṛitu &c. *u* is substituted for the first ṛi *as* :

प्रा०	स०	प्रा०	स०	प्रा०	स०
उडू	ऋतु	परामुट्ठो	परामृष्टः	पुट्ठं	पृष्ठं
		पउट्टं	प्रवृष्ठं	पुहइ	पृथिवी
				पुहवी	
पउत्ती	प्रवृत्तिः	पाउसो	प्रावृष्	पाउअं	प्रावृतं

१ प्राकृत प्रकाशे "उदृत्वादिष्वित्येवं सूत्रमस्ति (प्रा०१।९।१) *Prakritaprakasa* puts *ritwadi* in plural instead of *singular*, *as* ऋत्वादिषु ; Ritwadi is thus ennumerated in *kalpalatika* (कल्पलतिकायां ऋत्वादिगणो यथा। ऋतुर्मृदङ्गो निभृतं, वृतः, परभृतो मृतः। प्रावृट्, प्रवृत्तिर्वृत्तान्तो, मातृका भ्रातृकस्तथा। मृणाल पृथिवी वृन्दावन जामातृका अपि। वृन्दारकश्च प्रभृतिः पृष्ठ वृद्धादयः परे लक्ष्यानुसारतो ज्ञेयाः।

प्रा०	सं०	प्रा०	सं०	प्रा०	सं०
भुदू	भृतिः	पऊदि	प्रभृति	पाऊदं	प्राभृतं
परऊत्रो	परभृतः	णिऊत्रं णिऊदं	निभृतं	णिउत्रं	निवृतं
विउत्रं	विवृतं	संवुदं	संवृतं	वुत्तांतो	वृत्तान्तः
णिव्वुत्रं णिव्वुदं	निर्वृतं	णिव्वुइ	निर्वृतिः	वुंदं	वृन्दं
वुंदावणं	वृन्दावनं	वुढ्डो	वृद्धः	वुढ्डी	वृद्धिः
उसहो	ऋषभः	मुणालं	मृणालं	उजु	ऋजुः
जामाउत्रो जामादुत्रो	जामातृकः	माउत्रा	मातृका	माऊ मादु	माता
भाउत्रो	भ्रातृकः	पिउत्रो	पितृकः	पुऊवी	पृथ्वी

According to others, the ṛi of *mrigánka* also is optionally changed to *u*, मृगाङ्के च विकल्पेनोत्त्वमिच्छन्ति केचित् यथा मुत्रंको, मत्रंको ;

॥ गौणान्त्यस्य ॥ ६८ ।

गौणपदस्य योऽन्त्य ऋत् तस्य उद्भवति ।

The final ṛi in the dependant (गौण) of two words forming a compound (समास) is changed to u, *as* माउ(दु)-मण्डलं (मातृमण्डलं) ; माउ(दु)-हरं (मातृगृहं) ; पिउवणं (पितृवनं) ;

॥ मातुरिद्वा ॥ ६९ ।

मातृशब्दस्य गौणस्य ऋत इद्वा भवति ।

When the word *mátri* is compounded with any other word and stands dependant to the same, *i* is optionally

substituted for its ṛi, *as* माइहरं, माउहरं (मातृगृहं) ; क्वचिद्‌गौणस्यापि sometimes this rule is applied to it even when it stands single, *as* माइणो (मातुः) ;

॥ रिः केवलस्य ॥ ७० ॥ १

केवलस्य व्यञ्जनेनासंपृक्तस्य ऋतो रिरादेशो भवति।

The initial vowel ṛi (ऋ) of a word when not adherent to any letter takes the form of *ri* (रि); as रिद्धी, (ऋद्धिः) ; ऋण, ऋजु, ऋषभ ऋतु, ऋषिषु विकल्पेन रिरादेशो भवति। This rule is optionally applied to words ṛina &c; as रिणं (ऋणं) ; रिज्जु, उज्जू (ऋजुः) ; रिसहो, उसहो (ऋषभः) ; रिऊ, उदू (ऋतुः) ; रिसी, इसी (ऋषिः)।

॥ दृशः क्विप् टक्सकः ॥ ७१ ।

क्विप्, टक्, सक्, इत्येतत्प्रत्ययान्तस्य दृशोर्धातो ऋतो रिरादेशो भवति ।

When the root *Dṛis'* takes the krit suffixes of *kwip tak* and *sak*, the vowel ṛi adherent to *d* changes into the form of ṛ*i* (रि) ; as एआरिसो, तारिसो, सरिसो, सरिच्छो, एरिसो, केरिसो, अम्हारिसो, अम्हारिसो, तुम्हारिसो, टक्, सक्, साहचर्य्यात् त्यदाद्यन्यादिसूत्रविहितः क्विबिह गृह्यते। २

As the suffix kwip is mentioned here along with *tak* and *sak*, we are to infer that it is in reference to sútra त्यदाद्यन्यादि ; in other words the rule applies only

१ In Prakritaprakasa this sutra appears as "अयुक्तस्य रिः"।

२ The corresponding rule of Prakritaprakasa is more comprehensive as—The syllable *ri* is sometimes substituted for an initial ṛi even when it is not connected with another letter. शौरसेन्यां यादृशादीनां जादिशं इत्यादिरूपं भवति। In the sauras'eni the words यादृश &c. assume the form of जादिश &c. ; as जादिशं तादिशं। अपभ्रंशे In the apabhrans'a– जइसं, तइस मित्यादि ; पैशाच्यां जातिसं, तातिस मित्यादि ;

where the root dṛis' takes the suffix kwip coupled with the pronoun *Tyad* class.

We find an extra rule in kalpalatika as "Lṛitah kebalasya." When the syllable *Lṛi* is not connected with any consonant, *Li* is substituted for it *as* ऌकारः लिकारो। कल्पलतिकायां वर्णान्तरासंयुक्तस्य ऌकारस्य लिः स्यादिति पाठोदृश्यते।

॥ ऐतः एत् ॥ ७२ ।

ऐकारस्यादौ वर्त्तमानस्य एत्वं भवति।

e (ए) is substituted for the first ai (ऐ) in a word as सेलो (शैलः); सेत्तं, सेच्चं (शैत्यं); एरावणो (ऐरावणः); तेल्लुक्कं (त्रैलोक्यं); केलासो (कैलासः); केढवो (कैतवः); वेहव्वं (वैधव्यं)।

॥ अइ दैत्यादौ ॥ ७३ । १

दैत्य इत्येव मादिषु च ऐतो अइ इत्यादेशो भवति। एत्वापवादः।

In the words daitya (दैत्य) &c., a-i (अइ) and not (ए) is substituted for ai ऐ as दइच्चो, (दैत्यः) दइण्णं (दैन्यं); अइसरिअं (ऐश्वर्यं); भइरवो (भैरवः); दइवअं (दैवतं); वइआलीओ (वैतालीकः); वइएसो (वैदेशः); वइएहो (वैदेहः); वइअब्भो

१ In Prakritaprakasa this sútra is given in a different form as "दैत्यादिष्वइ" but having same meaning, kalpalatika thus enumerates *Daityadi* class (दैत्यादिगणः)।

दैत्यादौ वैश्य, वैशाख, वैशम्पायन कैतवाः।
स्वैर, वैदेह, वैदेश, चैत्र, वैषयिका अपि॥
दैत्यादिष्वपि विज्ञेया स्तथा वैदेशिकादयः।

According to Hemchandra this rule applies optionally to कौत्सेयक।

(वैदर्भः); वइस्साणरो (वैश्वानरः) कइअवं (कैतवं); वइसाहो (वैशाखः); वइसालो (वैशालः) इत्यादि ।

॥ वैरादौवा ॥ ७४ । १

वैरादिष्वैतोऽइ (अइ) रादेशो वा भवति ।

In the words Vaira &c., *a-i* अइ is optionally substituted for *ai*, as वइरं, वेरं (वैरं); कइलासो, केलासो (कैलासः); कइरवं केरवं (कैरवं); वइसवणो, वेसवणो (वैश्रवणः), वइसंपाअणो, वेसंपाअणो (वैशम्पायनः); वइआलिओ, वेआलिओ (वैतालिकः); वइसिओ, वेसिओ (वैशिकः); चइत्तो, चेत्तो (चैत्रः);

॥ औत ओत् ॥ ७५ ।

औकारस्यादे रोद्भवति ।

Initial *au* औ of a word changes to ō (ओ) as; कोमई (कौमुदी); जोव्वणं, (यौवनं); कोत्थुहो (कौस्तुभः); कोसंबी (कौशाम्बी); कोंचो (क्रौञ्चः); कोसिओ (कौशिकः); सोहग्गं (सौभाग्यं); दोहग्गं (दौर्भाग्यं); गोदमो (गौतमः) ।

॥ उत् सौन्दर्य्यादौ ॥ ७६ ।

सौन्दर्य्यादिषु शब्देषु औत उद्भवति ।

In the words Soundarya सौन्दर्य्य (beauty) &c. u (उ) is substituted for *au* औ as सुंदेरं, सुंदरिअं, (सौन्दर्य्यं); सुंडो

---

१ We find the following karika in kalpalatika instead of a separate *sūtra as* वैर, कैतव, चैत्रास्च कैलास, दैव भैरवाः। अइदिच्छन्ति विकल्पेन च कोविदाः। शौरसेन्यां दैवे नैषविधिः, in saurasini this rule is not applied to the word दैव।

२ Kalpalatika thus enumerates saundarya class (कल्पलतिकायां सौन्दर्य्यादयो) यथा—

सौन्दर्य्यं शौण्डिको दौवारिकः शौण्डोपरिष्टकं।
कौचेयः पौरुषः पौलौमि मौञ्ज दौस्साधिकादयः॥

(शौण्ड:) ; सुद्दोअणी (शौद्धदनि:) ; दुवारिओ (दौवारिक:) ; मुंजाअणो (मौञ्जायण:) ; सुगंधत्तणं (सौगन्ध्यं) ; पुलोमी (पौलोमी) ; सुवण्णिओ (सौवर्णिक:) ;

॥ अउ: कौक्षेयक पौरादौवा ॥ ७७ । १ ।

कौक्षेयक पौरादिषु च औत अउ रादशो भवति ।

In the words *kauksheyaka* and Paura &c. *a-u*, अ उ is substituted for *au* औ, as कउक्खेअअं, पउरो, (पौर:); कउरवो, (कौरव:) ; कउसलं, (कौशलम्) ; पउरिसं, (पौरुषं) ; सउहं (सौधम्) ; गउडो, (गौड:) ; मउली, (मौलि:) ; मउणं, (मौनं) ; सउरा, (शौरा:) ; कउला:, (कौला:) ।

॥ अवापोते ॥ ७८ । २

अवापयोरुपसर्गयो रादे: स्वरस्य परेण सस्वरव्यञ्जनेन सह ओदा भवति । उत इति विकल्पार्थं ।

O is optionally substituted for the prefixes *aba* अव and *apa* अप । The word uta in the sutra denotes the option, as ओआसो, अवआसो (अवकाश:) ; ओसरई अवसरई (अपसरति); ओहणं अअहणं (अपघनं) क्वचिन्न भवति । These are exceptions to this rule, as अवगअं (अपगतं); अवसदो (अपसद:) ।

---

१ Kalpalatika thus enumerates *Pauradi* (कल्पलतिकायां पौरादयो यथा
पौर पौरुष शैलानि गौड चौरित कौरवा: ।
कौशल मौलि वौचित्य पौराकृति गणा मता: ॥

In the sauraseni dialect *a-u* is not substituted for a *u* in the words पौर and कौरव ।

शौरसेन्यां पौर कौरवयो: क्रमेण पोरो कोरवो इति रूपं भवति ।

२ प्राकृत प्रकाशे "ओदवापयो:" २१।४) इत्येव सूत्रं विद्यते ।

In the Mágadhi dialect *u*, is also substituted for *Aba* and *Apa* (मागध्यां अवापयो रुलं चोलं च) ।

॥ ऊच्चोपे ॥ ७९ । १

उपशब्दे आदेः स्वरस्य परेण व्यञ्जनेन सह ऊत् ओच्चादेशौ भवतः।

U′ ऊ and ó ओ are substituted for the prefix *upa* (उप) ; as ऊहसिअं, ओहसिअं, (उपहसितं) ऊआसो, ओआसो (उपवासः) ;

इति प्राकृत व्याकरणे प्रथमोऽध्यायः।

१। एतदध्यायोक्तानियमाः प्रायः सर्व्वास्वपि प्राकृतभाषासु प्रवर्त्तन्ते ; केवलं ५५ सूत्रमेतत् शौरसेन्यां पिण्डादिषु न प्रवर्त्तते।

The rules mentioned in this chapter hold good with respect to other dialects the sutra 55, however is not applicable to the words पिण्ड &c. in the sauras′eni.

। अथ द्वितीयोध्यायः ।

॥ स्वरादसंयुक्तस्यानादेः ॥ १ । १

अधिकारोऽयं । यदित ऊर्द्ध्वमनुक्रमिष्याम स्तत् स्वरात् परस्या-संयुक्तस्यानादेर्भवतीति वेदितव्यम् ।

This sútra being an *Adhikara,* will be implied in the succeeding *Sútras.* The rules here in after mentioned shall be taken to refer to a single consonant which does not stand at the begining of a word and has a vowel immediately preceding it.

॥ क, ग, च, त, द, प, य वां प्रायोलुक् ॥ २ । २ ।

---

१ The corresponding *sútra* of Prakritaprakasa stands thus :—"अयुक्त-स्यानादौ" (प्राकृत प्रकाशे द्वितीयाध्यायस्य प्रथम सुत्रम्) the phrase *"swarát"* i.e., immediately preceded by a vowel, is omitted there (तत्र स्वरादिति पदं नास्ति) "अत्रासंयुक्तस्येत्येवं कथनेनैव प्रयोजन-सिद्धि भवति तत् स्वरादिति पदं व्यर्थेति न शङ्कितव्यम्" यत्रानुस्वारस्य पञ्चम वर्णेन जातस्तत्र परवर्त्तिनो व्यञ्जनस्यासंयुक्तत्वात् लोपे प्राप्त स्वरादित्यनेन निषेधः। The condition swarát may appear superfluous for the phrase asanyuktasya (of single consonant) serves the purpose.

But I have preferred to put down both as to exclude those cases where anuswara is not replaced by the fifth letter and consequently the consonant which follows it is still a single one.

२। अपभ्रंशे तादृशानां क, ख, त, थ, प, फां ग, घ, द, ध, ब, भा भवन्ति। In the Apabhransa the third and fourth letters of a barga are respectively substituted for the first and second of the same when not joined to any consonant &c. (see the sútra) ; पैशाच्यां नैषविधिः ; नचतु तृतीयतूर्य्ययोः स्थान यथाक्रमं प्रथमद्वितीयौ। In the Pais'áchi the first and second letters of a barga is substituted for the third and fourth of the same respectively, as नगरं, नकरं, भगवती फकवती।

स्वरात् परेषामनादिभूतानामसंयुक्तानां क, ग, च, ज, त, द, प, य, वानां प्रायोलुग्भवति ।

The nine non-initial consonants *k, g, ch, j, t, d, p, y,* and *v,* when not joined to any other consonant and immediately preceded by a vowel, are *generally* elided; as क—लोओ (लोकः); सअढं (शकटं); मुउलः (मुकुलः); णउलो (नकुलः); णोआ (नौका); मुउलिदा (मुकुलिता); ग—णओ (नगः); णअरं (नगरं); मअंको (मृगाङ्कः); साअरो (सागरः); भाइरही (भागीरथी); भअवदा (भगवता); च—सई (शची); कअग्गहो (कचग्रहः); वअणं (वचनं); सूई (सूची); रोअदि, (रोचते); उइदं (उचितं); सूअअं (सूचकं); ज—रअओ (रजकः); पआवई (प्रजापतिः); गओ (गजः); रअदं (रजतं); त—विआणं, (वितानं); किअं (कृतं); रसाअलं (रसातलं); रअणं (रत्नं); द—जइ (यदि); नई (नदी); गआ (गदा); मअणो (मदनः); वअणं (वदनं); मओ (मदः); प—रिऊ (रिपुः); सुउरिसो (सुपुरुषः); कई (कपिः); विउलं (विपुलं); य—दआलू (दयालुः); णअणं (नयनं); विओओ (वियोगः); वाउणा (वायुना); व—जीओ (जीवः); दिअहो (दिवसः); लाअण्णं (लावण्यं); विओहो (विबोधः); वलआणलो (वडवानलः); प्रायो ग्रहणात् क्वचिन्न भवति The word Práyas (generally) in the *Sútra* indicates that there are exceptions, specially when, as *Prakritaprakása* says (प्राकृत प्रकाशे) यत्र श्रुति सुखमस्ति

euphony wants a different use (१) as, सुकुसुमं ; प्रयाग-जलं ; पियगमणं ; सुगदो (सुगतः) ; अगुरू ; सचावं (सचापं) ; बिजणं ; अतुलं ; सुतरं ; विदुरो ; आदरो ; अपारो ; अजसो ; दवो ; दाणवो ; सवज्झमानं ; इत्यादि ; "स्वरादितिकिं ?" Why did we say *Swarát*, preceded by a vowel ? Compare the following— संकरो ; संगमो ; णक्कंचरो (नक्तञ्चरः) ; धणंजओ ; पुरंदरो ; संवरो ; "अयुक्तस्येतिकिम् ?" as illustrations of what we mean by "single consonant" अक्को ; वग्गो ; अग्घो ; मग्गो (मार्गः) ; अच्चो (अर्च्यः) ; उद्दामो "अनादे"रितिकिं ? "what do we mean by non-initial" ? compare—कालो, गन्धो, चोरो, जारो, तरू, दवो, पावं (पापं) ; समासे तु वाक्यविभक्त्यपेक्षया भिन्न-पदत्वमपि वक्ष्यते तेन तत्र यथादर्शनमुभयमपि भवति । In a compound word where the members are easily distinguishable, the initial letter of the last member is optionally considered as non-initial ; accordingly elision takes place optionally, as सहअरो, सहचरः ; जलअरो, जलचरः सहआरो, सहकारः ; प्राकृतप्रकाशकारस्तु तमेवार्थं भिन्नभङ्ग्या सूचयति Prakritaprakása expresses

१ Kalpalatiká has (कल्पलतिकामते) the following karika.

प्रायो गृह्णन्तस्तत्र पूर्व्वप्राकृतकोविदैः ।
यत्र न श्रुति सौभाग्यं तत्र लोपो न मन्यते ॥

According to the ancient Prakrita grammarians, elision is not allowed where it violates the rules of euphony ; as चुचुअं (चूचूकं) ; सुपविक्त (सुपविचं) ; सतेओ (सतेजः) ; केचित्तु 'गत्वं मदकले कस्य तथा मरकते भवेत्." इति वदन्ति । Some say that in the words *marakata* and *madakala g*, is ubstituted for *k* as मरगअं (मरकतं) ; मअगलो (मदकलः) ;

same opinion as लोपो भवतीत्यनेन ज्ञापयति सूत्रकारो यथा उत्तर पदादिरनादिरेव ; Hemchandra declares that "the initial letter of the last member of a compound word is considered as "non-initial" ; केचित्तु, केषुचित् कस्य गत्वमेवेच्छन्ति न तु लोपम् according to others instead of an elision, *g* is substituted for *k* in many words, as एगत्तणं (एकत्वं); एगो (एकः); अमुगो (अमुकः); आगारो (आकारः); आगरिसो (आकर्षः)। आर्षे अन्यदपि दृश्यते The Rishis allow substitution of any letter for any other letter, as आउंजणं for आकुञ्चनं । १

लोप इति निवृत्तं We pass now from elision to substitution.

॥ नावर्णात् पः ॥ ४

अवर्णात् परस्यानादेः पस्य लुग् न भवति ।

When a non-initial *p* is preceded by *abarna* (ie á or a) it is not elided, *as* सवहो (शपथः) सावो (शापः) ।

॥ अवर्णे यश्रुतिः ॥ ५ ।

---

१ In the sauraseni dialect (शौरसेन्यां) d is substituted for t ; पताकादिकं वर्ज्जयित्वा तस्य स्थाने दो भवति as तादो (तातः); but in the words पताका व्यापृत and गर्भित are excepted as पडाआ वावडो गव्भिणं and in the word (भरते तस्य धः) bharata dh is substituted for t as भरधो। and the elision of d is not generally allowed (दलोपः प्रायेण निषिद्धः) as वदणं, सौदामिणी there are however exceptions (प्रायोग्रहणात् क्वचिदस्य लोपोऽपि) as हिअअं (हृदयं) ; मागध्यां छस्यस्थाने श्चो भवति in the mágadhi dialect *sch* is substituted for *chh* ; तथा जययोः स्थाने यः and y for *j* and *gh* ; and य लोपो न *y* is not elided. पैशाच्यां तदयोःस्थाने तो भवति In the paisaichi *t* is substituted for both *t* and d हृदयस्य हितपमिति रूपं भवति the word hṛidaya assumes the form of hitapa.

क, ग, च, जेत्यादीनां लुकि सति य: शेषोऽवर्णस्तस्मात् परतो लघु-प्रयत्नतर यकार श्रुति र्भवति ।

Where *k*, *g*, *ch*, and *j* &c., are elided, the inherent *a*, which survives them, if preceded by an *abarna* (*a* or *á*) is pronounced like *ya*.

ख, घ, थ, ध, भां ह: ॥ १२

स्वरात् परेषामसंयुक्तानामनादिभूतानां ख, घ, थ, ध, भ इत्येतेषां वर्णानां प्रायो हो भवति

H is substituted for the five consonants *kh*, *gh*, *th*, *dh* and *bh*, when they are single, non-initial and preceded by a vowel ख—महो (मख:); मुहं (मुखं); मेहला (मेखला); लिहइ (लिखति); पमुहेण (प्रमुखेण); सही (सखी); आलिहिदा (आलिखिता); घ—मेहो (मेघ:); जहणं (जघनं); माहो (माघ:); लाहअं (लाघवं); लहू (लघु); थ१ — नाहो(नाथ:); गाहा (गाथा); मिहुणं (मिथुनं); सवहो (शपथ:); कहेहि (कथय); कहेदु (कथयतु); कहइस्सं (कथयिष्यामि); कहं (कथं); मणोरहो (मनोरथ:); ध—साहू (साधु:); राहा (राधा); वाहो (वाध:); वहिरो (वधिर:); वाहइ (वाधते); इंदहणू (इन्द्रधनु:); अहिअं (अधिकं); माहवीलदा (माधवीलता); महुअरो (मधुकर:) भ—सहा (सभा); सहावो (स्वभाव:); णहं (नभ:); घणहरो (घणभर:); सोहइ (शोभते); सोहणं (शोभनं); आहरणं (आभरणं); दुल्लहो (दुर्लभ:); वल्लहो (वल्लभ:); २ स्वरादितिकिं ?

---

१ In the sauraseni except in *prithivi* and *prathama*, *dh* is substituted for *th*, *as* जधा (यथा); तधा (तथा); अणधा (अन्यथा) &c., in *prithivi*, and *prathama*, *h* and dh are respectively substituted for *th*, as पुढवी, पढमं; पृथिवी प्रथमञ्च वर्ज्जयित्वा शौरसेन्यां थकारस्य प्रायो धो भवति ।

२ शौरसेन्यां घ भयो: क्रमेण दकार वकार वदुच्चारणं विहितं न तु लेखत : स्वारण्यं In the sauraseni *dh* and *bh* are pronounced as *d* and *v* respectively, but they do not change their forms.

why did we say "when preceded by a vowel"? compare संखो (शङ्खः); संघो (संघः); कंथा (कन्था), &c. असंयुक्तस्य इतिकिं? as illustrations of what we mean by the letters being single, compare लुम्पइ (लुम्पति); सिद्धउ (सिध्यतु); अक्खइ (अचति); अनादेरितिकिं as for the letters being non-initial, compare गज्जंतो (गर्ज्जयन्); खे; गज्जइ घणो (गर्ज्जयति घनः); प्राय इत्येवं *Praya* being still implied (see *Sút* 2ch. 2) we also find such forms *as* पखलो (प्रखलः); पलम्बघणो (प्रलम्बघ्नः); अधीरो; अधणो (अधन्यः); उपलद्धभावो (उपलब्धभावः); जिणधम्मो (जिनधर्म्मः); इत्यादि दृश्यते ।

॥ टोडः ॥ ६ ।

स्वरात् परस्यासंयुक्तस्यानादेष्टस्य डो भवति ।

Single, non-initial ṭ preceded by a vowel changes into ḍ, *as* णडो, (नटः), भडो (भटः), विडवो (विटपः), घडो (घटः); घडइ (घटते), &c. स्वरादितिकिं Why did we say when preceded by a vowel? compare घंटा असंयुक्तस्य इतिकिं? the ṭ should be single, for compare खट्टा अनादेरितिकिं? and also noninitial, for compare टंको. क्वचिन्नभवति This rule does not hold good in some instances, *as* अटइ (अटति);

॥ पाटौ लो वा ॥ ७ ।

ण्यन्ते पटधातौ टस्य लो वा भवति ।

When the root *paṭ* is in causal form, *l* is optionally substituted for ṭ, as फालेइ, फाडेइ (पाटयति)।

ठोढः ॥ ८ ।

स्वरात् परस्यासंयुक्तस्यानादेष्ठस्य ढो भवति ।

Dh is substituted for ṭh, when it is single, noninitial and preceded by a vowel, *as* मढो (मठः); सढो (शठः); कमढो (कमठः); कुढारो (कुठारः); स्वरादित्येव why did we say when preceded by a vowel? look on the, following वेकुंठो (वैकुण्ठः); असंयुक्तस्येतिकिं? as for its being 'single' compare चिट्ठइ (तिष्ठति); अनादेरितिकिं? and for its being noninitial compare ठाई (स्थायी);

॥ डोलः ॥ २८ । १ ।

स्वरात् परस्यासंयुक्तस्यानादे डः प्रायो लो भवति ।

single and noninitial ḍ preceded by a vowel, generally becomes *l*; *as* वलवामुहं (वडवामुखं); गरुलो (गरुड़ः); कीलइ (क्रीड़ति); तलाओ (तड़ागः); वलही (वड़भी); स्वरादित्येव this is the case only when ḍ is preceded by a vowel, for compare such forms *as* मोंडं, (मुण्डं)? कोंडं (कुण्डं?); असंयुक्तस्य इत्येव as illustrations of ḍ when not single we have खड्गो; अनादावित्येव ḍ does not change to *l* when initial as डिंभो; 'प्रायो'ग्रहणात् क्वचिद्विकल्पोऽपि from the use of *Práya* (generally) in the *sútra* we conclude that option is allowed in some words *as*, वलिसं, वडिसं; दालिमं, दाडिमं; गुलो, गुडो; णाली, णाडी; णलं, णडं; क्वचिन्न भवति this rule does not at all apply to some instances *as* निविडं, पीडिअं (पीड़ितं); णीडं। २।

---

१ प्राकृत प्रकाशे "डस्य च" इति सूत्ररूपमस्ति (sec. Pra 23su. ch.2).

२। प्राकृतप्रकाशकारमते दाडिम, वडिस, निविडानां लत्वं न भवति According to Prákritaprakása *l* is not substituted at all in the words Dáḍima, Baḍisa, and Nibiḍa कल्पलतिकामते केवलं पीडित, गुड, शब्दयोर्विकल्पेन लत्वं भवति। According to *kalpalatika* the substitution of *l* for ḍ is optional in Piḍita and Guḍa only.

॥ प्रतौ डः ॥ १०

प्रत्युपसर्गे तस्य डो भवति ।

In the prefix *prati* ḍ is substituted for *t as* पडिवस्सं (प्रतिपन्नं); पडिसरो (प्रतिसरः); पडिमा (प्रतिमा) &c प्राय इत्येव the word *Práya* (generally) still continues to be implied, so we find also many exceptions of the rule, as पइवं (प्रतीपं); संपइ (संप्रति); पइट्ठाणं (प्रतिष्ठानं); पइट्ठा (प्रतिष्ठा); पइण्णा (प्रतिज्ञा) ।

प्राकृत प्रकाशे ऋत्वादिषु तोदः (प्रा० ७।२) इति सूत्रं पठितं हेमचन्द्रस्तु विधिमिमं शौरसेनीमागधी विषयं मन्यते तन्मते साधारण प्राकृतेतु ऋत्वादीनां उऊ इत्यादिरूपं भवति ।

In Prákritaprakasa we find a Sútra "ritwadishu todah"(Prá 7su, ch2) in ritu &c., *d* is substituted for *t*. But Hemchundra says सतु शौरसेनी मागधी विषय एव दृश्यते इति नोच्यते "as this does generally apply to Sauras'eni and mágadhi dialects I omit it—In common Prakrita however no such substitution takes place" ; *as* उऊ (ऋतुः); रअअं (रजतं); एअं (एतं); गओ (गतः); संपअं (साम्प्रतं); जओ (यतः); तओ (ततः); कअं (कृतं); हआसो (हताशः); ताओ (तातः); इत्यादि । १

---

१ ऋतुः, किरातो, रजतञ्च, तातः, सुसङ्गतं, संयत साम्प्रतञ्च ।
सुसंस्कृति प्रीति समान शब्दा तथा कृतिर्निर्वृति तुल्यमेतत् ॥
उपसर्ग समायुक्तौ वृति वृतौ हतागतौ ।
ऋत्वादिगणने नेयाश्चान्ये शिष्टानुसारतः ॥

According to kalpalatika d is invariably substituted for t in the word sutra ; as सुदं श्रुतं and optionally in hata (हत) as हओ हदो (हतः)

॥ दन्श दहोः ॥ ११ ।

अनयोर्धात्वोर्दस्य डो भवति ।

Ḍ is substituted for *d* in the roots *Dansa* and *Daha* ; *as* डसइ (दशति) ; डहइ (दहति) ;

॥ प्रदीपौ लः ॥ १२ ।

प्रपूर्व्वे दीप्यतौ धातौ दस्य लो भवति ।

L is substituted for *d* in the root *dipa* having the prefix *pra* before it, *as* पलीवेइ (प्रदीपयति) ; पलित्तं (प्रदीप्तं) ;

॥ दीपौ धोवा ॥ १३ ।

दीप धातौ दस्यधो वा भवति ।

Dha is optionally substituted for *d* in the root *Dipa* as धिप्पइ, दिप्पइ (दीप्यति) ;

॥ नोणः ॥ १४ । १ ।

स्वरात् परस्यासंयुक्तस्यानादेर्नस्य णो भवति ।

Ṇ (cerebral) is substituted for dental n when it occurs single and noninitial, and is also preceded by a vowel, as कण्णा (कन्या) ; मअणं (मयनं) ; इत्यादि ।

अत्र वररुचि हेमचन्द्रयोर्महदन्तरं दृश्यते, यथा प्राकृतप्रकाशे "नोणः सर्व्वत्र" (पा० ४२ सू २ अ) इति सूत्रं दृश्यते, तस्य वृत्तिस्तु सर्व्वत्र आदौ अनादौ वा नकारस्य णकारो भवति ।

With regard to this rule difference of opinion is found to exist between *Vararuchi* and *Hemchandra*, for while the former substitutes cerebral ṇ for a single *n* every where, the latter attaches the conditions mentioned in the

---

पैशाच्यां णकारस्य 'न' कारो भवति । In the Paisachi dental n is substituted for cerebral ṇ.

sútra. Thus for instance *Vararuchi* writes the word *Narayana* as *Náráyaṇa*, while Hemchandra both *Náráyaṇa* and *Náráyaṇa* (see next *sutra*). The Rishis do not pay any regard to this *rule*, as अनलो अनिलो।

॥ वादौ ॥ १५।

असंयुक्तस्यादौ वर्त्तमानस्य नस्य णो वा भवति ।

Ṇ is optionally substituted for a single and initial *n as* णरो, नरो ; णइ, नइ, (नदी) ; असंयुक्तस्येत्येव this is only when *n* is single, for compare न्यायः ।

॥ पोवः ॥ १६ । १ ।

स्वरात् परस्यायुक्तस्यानादेः पस्य प्रायो वो भवति ।

Single noninitial *p* when preceded by a vowel, generally becomes *v.*

as सवहो (शपथः) ; सावो (शापः) ; उलवो (उलपः) ; उवसग्गो (उपसर्गः) ; पईवो (प्रदीपः) ; कासवो (काश्यपः) ; पावं (पापं) ; उवमा (उपमा) ; महिवालो (महीपालः) ; गोवेइ (गोपयति) ; कलावो (कलापः) ; तवइ (तपति) ; कवोलो (कपोलः) ; स्वरादित्येव as for *p* not preceded by a vowel, compare कम्पइ ; असंयुक्तस्येत्येव *as* for its being conjoined to another consonant, compare अप्पमत्तो अनादिरित्येव ; also when it occurs at the begining of words, compare पढ़इ (पठति) ; प्राय इत्येव the use of práyas (generally) in the sútra signifies that this rule is not universal or in other words it applies only to cases where no elision takes place by sútra (1 chap 2.) *as* रिऊ (रिपुः) ; १।

१। प्राकृत प्रकाशे स्वरूपं सममेव विद्यते (see Prá. 15-2.)

शौरसेन्यां अपूर्व्व शब्दस्य "अवरुवं," "अउव्वं," इति रूपद्वयं भवति In the Sauraseni dialect the word *Apurba* has two forms as just shewn in Nágri character. पस्य च वः *v* is generally substituted for *p*.

॥ पटौ फः ॥ १७ ।

ण्यन्ते पटि धातौ पस्य फो भवति ।

Ph is substituted for *p* in the root *Pat* when in the causal form ; as फालेइ, फाडेइ (पाटयति) ।

॥ फो भहौ ॥ १८ ।

स्वरात् परस्यासंयुक्तस्यानादेः पस्य भहौ भवतः ।

Bh or *h* is substituted for a single and noninitial *ph* when preceded by a vowel. क्वचिद्भः In some words *bh* only is substituted ; as रेभो (रेफः) ; सिभा (शिफा) ; क्वचित्तु हः in other instances *h* only is substituted मुत्ताहलं (मुक्ताफलं) ; क्वचिदुभावपि instances may be found where both *bh* and *h* are substituted in same words *as* सेभालिआ, सेहालिआ (शेफालिका) ; सभरी सहरी (शफरी) ; स्वरादित्येव the substitution does not occur when ph is not preceded by a vowel, *as* गुंफइ (गुम्फति) ; असंयुक्तस्येत्येव neither when it is not single as पुप्फं (पुष्पं) ; अनादावित्येव nor when *ph* is initial *as* फणी । १

॥ बोवः ॥ १९ ।

स्वरात् परस्यायुक्तस्यानादेर्बस्य वो भवति ।

V is substituted for a single and noninitial *B* when preceded by a vowel, *as* अलावू अलाऊ ।

॥ विसिन्यां भः ॥ २० ।

विसिन्यां वस्य भो भवति ।

१ । शौरसेन्यां फस्य हए In the Sauraseni only *h* is substituted for *ph*. In Jaina Prakrita b is substituted for म (जैन प्राकृते मस्थाने बो भवति) वम्महो (मन्मथः) ।

In the word visini *bh* is substituted for the initial letter, *as* भिसिणी स्त्रीलिङ्ग निर्द्देशादिह न भवति from the express mention of the feminine we infer that this rule does not hold in the neuter form of the word *as* विसम्।

॥ आदेर्योजः ॥ २१ ।

पदादेर्यस्य जो भवति ।

J is substituted for initial *y as* जसो (यशः); जमो (यमः); जाई (जातिः); आदे रितिकिं ? as for cases where y is not initial compare अवअवो; बहुलाधिकारात् सोपसर्गस्यानादेरपि the implication of option being continued we have to understand that even in many cases where *y* is preced by a prefix and consequently is not initial, the substitution is allowed; *as* संजमो (संयमः); संजोओ (संयोगः): अवजसो (अपयशः); कल्पलतिका मते सामान्यत उत्तर पदस्थितस्यापि यकारस्य जादेशो भवति । According to *kalpalatiká* the substitution takes place also when *y* stands first in the last word in a compound ; *as* गाढ़जोव्वणा (गाढ़यौवना); अजोग्गो (अयोग्यः); आर्षे लोपोऽपि according to the Rishis initial *y* is also sometimes elided ; *as* अहाजाअं (यथाजातं) ।१

॥ युष्मद्यर्थपरे तः ॥ २२ ।

युष्मच्छब्दार्थ परे यस्य तो भवति ।

The *y* of the word *yusmad* changes to *t* as तुम्हारिसो (युष्मादृशः) ।

---

१ । मागध्यां यस्य जादेशो न भवति । In the Magadhi *y* remains the same.

॥ तीयकृद्यो ज्जः ॥ २३ ।

तीय प्रत्यये, कृदन्तेषु च यो यस्तस्य द्विरुक्तो जो(ज्जः) वा भवति।

The single unconnected *y*, which occurs in a word on account of affix tíya, or any of the krit affixes attached to it optionally becomes *jj* as करणिज्जं, करणीअं ; रमणिज्जं, रमणीअं ; दोज्जो, दीओ (द्वितीयः); पेज्जं, पेअं (पेयं) ।

॥ छायायां होवाकान्तौ ॥ २४ ।

अकान्तौ वर्त्तमाने छाया शब्दे यस्य हो वा भवति ।

The *y* of the word chháyá when it is used in any sense other than *kánti*, optionally changes to *h*; *as* वच्छस्सछाहा (वृक्षस्यछाया) ; ।

॥ हरिद्रादौलः ॥ २५ ।

हरिद्रादिषु शब्देष्वसंयुक्तस्य रस्य लो भवति ।

In the words Haridrá &c. *l* is substituted for the single *r*; as हलद्दा (हरिद्रा): दलिद्दो (दरिद्रः); कल्पलतिकायां हरिद्रादिगणो यथा in kalpalatika the Haridra—class is thus enumerated as.

हरिद्रा, मुखरा, ङ्गार, सुकुमार, युधिष्ठिराः।

करुणा चरणश्चैव परिखा परिघावपि ॥

किरातश्चाङ्गुरीचैव दरिद्रश्चैवमादयः ।

आदिशब्दात् पारिभद्रः जठर निष्ठुरापद्वार शब्दानां संग्रहः ।

Bahula (option) being still implied we have to understand that in the word *charana* the r changes into *l* only when it means a foot and used not in any other

sense; as पद्दस्स चरणं. so we also find such forms as जठरं, निट्ठुरो । १ ।

॥ शषोः स ॥ २६ । २ ।

शकार षकारयोः सो भवति ।

S is substituted for *s'* and *sh* ; as कुसो (कुशः) ; सेसो (शेषः) ; इत्यादि in fact s' and *sh* (श&ष) do not exist in the prakrita alphabet.

॥ होघोऽनुस्वारात् ॥ २ ।

अनुस्वारात् परस्य होघो भवति ।

gh is optionally substituted for *h* when it is preceded by anuswara as सिंघो, सीहो, (सिंहः); संघारो, संहारो (संहारः); क्वचिदननुस्वारादपि we find the substitution of gh in some instances even where *h* is not preceded by an *anuswára* as दाघो (दाहः) ।

इति द्वितीयोऽध्यायः ।

---

१ मागध्यां र स्थाने लो भवति। In the maghadhi l is generally substituted for r. पैशाच्यामपि र स्थाने लः। In the Paisachi *l* is also substituted for *r*.

In Jaina Prakrita s and ṇ are substituted for r (जैन प्राकृते रस्थाने णसौ विहितौ)। (In Prakrita lakshaṇa sutra 18 to 19) as सीसं (शिरः)।

२ मागध्यां श ष सां श एव In the maghadhi s' (श) is invariably used every where for s', sh and s.

In Jaina Prakrita r, jha and bh are substituted for h (जैन ह, स्थाने र, झ, भा भवन्ति) (In Prakrita lakshaṇa sútra 19, 20, 21) सरं (सुहं) वज्झो (वह्निः), जिब्भा (जीह्वा)।

अथ तृतीयोध्यायः।

प्रथमः पादः।

॥ संयुक्तस्य ॥ १।

यदित ऊर्द्धमनुक्रमिष्यामस्तत्संयुक्तस्येति वेदितव्यम्।

Now we come to conjunct consonants. This *Sútra* is an *adhikára*, that is, in all the succeeding sútras the rules laid down refer to conjunct consonants.

। क, ग, ट, ड, त, द, प, श, ष, सां मूर्द्ध लुक्; शेषाणां द्वित्व स्थानादौ ॥ २।

मूर्द्धस्थितानां संयुक्तवर्णसम्बन्धिनामेषां लुग्भवति। अनादौस्थितानां शेषाणां द्वित्वञ्च।

The consonants *k*, *g*, *ṭ*, *ḍ*, *t*, *d*, *p*, *s'*, *sh*, and *s* when occurring as the first letter in a conjunct are elided; and except when they occur in the beginning of a word, the surviving consonant of the conjunct is doubled, as—

	प्रा॰	सं	प्रा॰	सं	प्रा॰	सं	प्रा॰	सं
क—	भुत्तं	भुक्तं;	सित्थं	सिक्थं;	भत्तं	भक्तं;	मुत्तं	मुक्तं
ग—	दुद्धं	दुग्धं;	मुद्धं	मुग्धं;	सिणिद्धो	स्निग्धः।		

ट—सप्पश्रो षट्पदः; कप्फलं कट्फलं।

ड—खग्गो खड्गो; सज्जो षड्जः।

त—उप्पलं उत्पलं; उप्पाओ उत्पातः।

द—मुग्गो मुद्गः; मुग्गरो मुद्गरी। मग्गू मद्गुः।

प्रा०	सं	प्रा०	सं		
प—सुत्तं	सुप्तं ;	पज्जत्तं	पर्य्याप्तं ;	गुत्तो	गुप्तः ।
श—निच्चलो	निश्चलः ;	चुम्रद	श्चुतति ।		
ष—गोट्ठी	गोष्ठी ;	निट्ठुरो	निष्ठुरः ।		
स—खलिग्रं	स्खलितं ;	ऐोहो	स्नेहः ।		

॥ अधो म,न,यां, शेषाणां द्वित्वञ्चानादौ ॥ ३ ।

म, न, यां संयुक्तस्याधोवर्त्तमानानां लुग्भवति। अनादौ वर्त्तमानानां शेषाणां द्वित्वञ्च ।

The consonants *m*, *n*, and *y* forming the last letters in conjuncts are elided ; and except when the conjunct occurs in the begining of a word the surviving consonants are doubled. *as*—

प्रा०	सं	प्रा०	सं	प्रा०	सं
म—जुग्गं	युग्मं	रस्सी	रश्मिः	सरो	स्मरो
न—नग्गो	नग्नः	भग्गो	भग्नः	लग्गं	लग्नं ।
य—सोम्मो	सौम्यः ।				

॥ सर्व्वत्र लवरामचन्द्रे शेषाणां द्वित्वञ्चानादौ ॥ ४ ।

चन्द्रशब्दादन्यत्र सर्व्वत्र ल, व, रां संयुक्तस्योर्द्धमधःस्थितानां लुग्भवति।

अनादौ स्थितानां शेषानाञ्च द्वित्वं स्यात् ।

The letters *l*, *v*, and *r* are always elided, whether they occur first or last in a conjunct ; and the surviving letters, provided they are not in the beginning of a word, are doubled ; as—

	प्रा०	सं	प्रा०	सं
ल—ऊर्द्ध्वं	उक्का	उल्का ;	वक्कलं	वल्कलं
व— ,,	सद्दो	शब्दः ;	अद्दो	अब्दः
	लुद्धो	लुब्धः ;	लोद्धओ	लुब्धकः
र— ,,	अक्को	अर्कः ;	वग्गो	वर्गः
ल—अधः	सण्हं	श्लक्ष्णं ;	विक्कवो	विक्लवः
व—अधः	पिक्कं	पक्वं ;	धत्थं	ध्वस्तं
र— ,,	चक्कं	चक्रं ;	गहो	ग्रहो
	रात्रिः	रत्ती ।		

Exception ;—In the word chandra *r* is not elided, as

चंद्रो चन्द्रः (१) ।

अत्र 'द्व' इत्यादिसंयुक्तानामुभय लोपप्राप्तौ यथादर्शनं लोपः ।

According to the preceeding *sûtra* in such conjunct as dv &c. both the first and last letters are subject to elision. In such cases we have only to follow ancient authorities to elide either of them, thus क्वचिदूर्द्ध्वं in some instances the first letter is elided, as उव्विग्गो (उद्विग्नः); विउणो (द्विगुणः) ; कम्मसं (कल्मषं) ; सव्वं (सर्व्वं) ;—क्वचिदधः—in some instances the last is elided as कव्वं (काव्यं) ; कुल्ला (कुल्या) ; मल्लं (माल्यं) ; दिओ (द्विपः) ; दुआई (द्विजातिः) ; क्वचित् पर्य्यायेण in some instances the elision of either is good, as वारं, दारं (द्वारं) ;

१ । We find the form चंदो in many manuscripts.

॥ द्रे रो वा ॥ ५ । १ ।

द्र-शब्दे रेफस्य लुग्वा भवति ।

In the conjunct *dr*, the elision of *r* is optional ; as दोहो (द्रोहः) ; रुद्दो (रुद्रः) ; भद्दं (भद्रं) ; समुद्दो (समुद्रः) ;

॥ ज्ञाञः जस्य द्वित्वञ्चानादौ ॥ ६ । २ ।

ज्ञासम्बन्धिनो ञस्य लुग्वा भवति । जस्य च द्वित्वमनादौ ।

In the conjunct *jṇa* ṇ (ञ) is optionally elided and the remaining j is doubled, provided it does not stand at the beginning of a word ; as सव्वज्जो, सव्वण्णू (सर्व्वज्ञः) ; अप्पज्जो, अप्पण्णू (अल्पज्ञः) ; अहिज्जो, अहिण्णू (अभिज्ञः) ; णाणं, जाणं (ज्ञानं) ; संजा, संणा (संज्ञा) ; अज्जो, अणो (अज्ञः) ; क्वचिन्नभवति in some instances the elision does not take place ; as विण्णाणं ।

॥ अनादावादेशस्य द्विर्व्वचनम् ॥ ७ ।

अनादौ वर्त्तमानस्यादेशस्य द्वित्वं भवति ।

A single consonant which is substituted for a conjunct by rules herein-after stated, is doubled, provided

---

१ अवन्त्यामपि नियम एष सर्व्वत्र वर्त्तते In the abanti this rule is universally applied.

२ शौरसेन्यां ज्ञ स्थाने ञ्जो भवति In the sauraseni ṇ is is substituted for jṇ (ज्ञ) ; मागध्यां ज्ञस्य ञ्ञो भवति in the mágadhi jṇ (ज्ञ) is replaced by doubled ṇ ; पैशाच्यामपि मागधीवत् ज्ञस्य ञ्ञो राजन् शब्दसम्बन्धिनो ज्ञस्यतु चिञ वा in the pais'áchí also ṇṇ is substituted for jṇ (ज्ञ) but the jṇ (ज्ञ) of the word Rájan is optionally changed to चिञ । शौरसेनी, मागधी पैशाचीषु न्यण्यो रपि ञ्ञो भवति । ṇṇ is also substituted for nya and ṇya in the *sauraseni mágadhi* and pais'áchi dialects.

it does not stand at the beginning of a word; as लट्ठी, (यष्टिः); दिट्ठी, (दृष्टिः); हत्थी इत्यादि।

॥ द्वितीय तुर्य्ययो रुपरि पूर्व्वः ॥ ८।

द्वितीय तुर्य्ययोर्द्दित्वप्रसङ्गे उपरि पूर्व्वौ भवतः। द्वितीयस्योपरि प्रथमस्तुर्यस्योपरि तृतीय इत्यर्थः।

When the second or the fourth letter of a class (वर्ग) is to be doubled, it shall, instead of being doubled, be conjoined to the first and the third letter of the same *barga* respectively, over it; as वक्खाणं (व्याख्यानं); अग्घो (अर्घः)।

॥ न दीर्घानुस्वारात् ॥ ९।

दीर्घानुस्वाराभ्यां परयोः शेषादेशयोर्द्दित्वं न भवति।

A consonant preceded by a long vowel or *Anuswara* is never doubled; *as* ईसरो (ईश्वरः); लासं (लास्यं); संकंतो (संक्रान्तः); संझा (सन्ध्या)।

॥ रहोः ॥ १०।

रेफ हकारयोर्द्दित्वं न भवति।

R and *h* are never doubled; as—र—सुंदेरं, (सौन्दर्य्यं); वम्हचेरं (ब्रह्मचर्य्यं); धीरं (धैर्य्यं); विहलो (विह्वलः); कहावणो (कार्षापणः)।

॥ समासे वा ॥ ११।

समासे द्वित्वं वा भवति।

The foregoing rules for doubling a letter, optionally applies to the compound words; as नईग्गामो, नईगामो (नदीग्रामः); बहुलाधिकारादन्यत्रापि option being carried on, any letter in a compound word though not coming under the foregoing rules, may be optionally doubled; as—तेल्लोक्कं, तेलोक्कं (त्रैलोक्यं)।

॥ तैलादौ ॥ १२ । १ ।

तैलादिष्वनादौ यथादर्शन मन्त्यस्यानन्त्यस्य च व्यञ्जनस्य द्वित्वं भवति।

In the words *taila* &c. any consonant except the first is doubled; but ancient usages can alone determine whether the medial is doubled or the final, as तेल्लं (तैलं); मंडुक्को (मण्डूकः); वेइल्लं (विचकिलं); उज्जू (ऋजुः); सोत्तं (स्रोतः); पेम्मं (प्रेम); विड्डा (व्रीडा); जोव्वणं (यौवनं);

॥ सेवादौ वा ॥ १३ । २ ।

---

१ प्राकृत कल्पलतिकायां प्राकृत प्रकाशे च सूत्रस्यास्य "नीडादिषु" इत्येवं रूपमस्ति। Both Prakritakalpalatika and Prakritaprakasa read Nídádi instead of tailádi; kalpalatika thus enumerates Nidádi (कल्पलतिकायां नीडादिो गणोयथा—

नीड, व्याहृत, मण्डूक, स्रोतांसि, प्रेम यौवने।
ऋजुः स्थूलं, तथा तैलं, त्रैलोक्यञ्च गणो यथा॥

णेड्डं (नीडं) वाहित्तं (व्याहृतं)।

२ Kalpalatika thus enumerates the Sevá class (कल्पलतिकायां सेवादिगणो यथा)—

सेवा, कौतुहलं, दैवं, विहितं, नख जानूनि।
पिवादयः सवा शब्दा एतदाद्या यथार्थकाः॥
त्रैलोक्यं कर्णिकारश्च वेश्या भूर्ज्जश्च दुःखितं।
रात्रि विश्वास निश्वासा मनोऽश्वेश्वर रश्मयः॥
दीर्घैक स्थिव तूष्णीक मित्र पुष्पास्त्रिदुर्लभाः।
दुष्करो निष्कृपः कर्म्म करेष्वास परस्परं।
नायकाद्या स्तथाशब्दाः सेवादिगणसम्मताः।

सेवादिष्वनादौ यथादर्शनमन्त्यस्यानन्त्यस्य च वा द्वित्वं भवति।

The above rule is optionally applied to the words *sevá* &c. as.

सेव्वा, सेवा ; विहित्तो, विहिओ ; कोउहल्लं कोउहलं, वाउल्लो, वाउलो इत्यादि।

॥ क्षः खः क्वचित्तु छझौ ॥ १४ । १ ।

क्षस्य खो भवति क्वचित्तु छझा वपि।

Kh is generally substituted for *ksh* but in some cases chh or jh is also found in its place; as खओ (क्षयः) ; लखणं (लक्षणं) ; क्वचित्तु छझा वपि, the examples of the latter cases are छीणं, खीणं, (क्षीणं) ; झिज्झइ, खिज्जति (क्षिपति) ;

॥ छोऽक्ष्यादौ ॥ १५ ।

In *Akshi* &c. *chh* and not *kh* is substituted for the conjunct; as अच्छी, (अक्षि) ; उच्छू, (इक्षुः) इत्यादि ; क्वचित् स्थगित शब्देऽपि sometimes chh is also substituted for *sth* in the word sthagita, as छइअं। २।

शौरसेन्यां सेवादिषु द्वित्वं न भवति। This rule does not apply in the Sauraseni dialect.

१ मागध्यामनादौ वर्त्तमानस्य क्षस्य ङ्को भवति ; प्रेक्षाचक्षोस्तु स्कः। In the mágadhi s'k is substituted for a noninitial ksh but in the words preksha and áchaksha the substitute is sk.

२ Kalpalatika thus enumerates the *akshi* class (कल्पलतिकायां अक्ष्यादिगणो यथा) अक्षाक्षि, चक्षु, रक्षुण, क्षार उत्क्षिप्तमक्षिकैः। दक्षोवक्षः सदृक्षोऽक्ष क्षेत्र क्षीरेक्षुकुक्षयः। क्षुधाक्षेत्यादयः शब्दा अक्ष्यादिगण सम्भवाः। आर्षे According to rishis the words *ikshu* (इक्षु), *kshíra* (क्षीर) and *sadriksha* (सदृक्ष) have the following forms also, as इक्खू खीरं, सरिक्खं। शौरसेन्यां सदृक्ष क्षार शब्दयो च्छत्वं निषिद्धं In the sauraseni dialect chh is not substituted for *ksh* in the words *sadriksha* and *kshára*.

॥ क्षण उत्सवे ॥ १६ । १ ।

क्षण शब्दे उत्सवाभिधायिनि संयुक्तस्य छो भवति ।

When the word *kshaṇa* denotes festival *chh* is substituted for *ksh.* But when it denotes a *moment* the substitution does not take place; as खणो ।

॥ क्म ह्मोः पः ॥ १७ । २ ।

क्म ह्मोः पो भवति ।

The cunjucts *km* and *tm* change into *P*, as रुप्पं (रुक्मं); रुप्पिणी (रुक्मिनी); कुप्पलं (कुड्मलं); क्वचित् च्मापि in some instances 'च्म' is also substituted for क्म as रुच्मी (रुक्मी);

॥ ष्क, स्कयो र्नाम्नि खः ॥ १८ ।

अनयो र्नाम्नि संज्ञायां खो भवति ।

Kh is substituted for *shk* or *sk* in a substantive; *as* ष्क—पोक्खरं, (पुष्करं); पोक्खरिणी, (पुष्करिणी); निक्खं (निष्कं); स्क—खंधो (स्कन्धः); खंधावारः (स्कन्धावारः); नाम्नीति किं? when *shk* and *sk* occur in a verb or verbial adjective such substitution does not take place, as दुक्करं, (दुष्करं); निक्काम्मं, (निष्काम्यं); सक्कग्रं (संस्कृतं); ३ ।

१ । शौरसेन्यां क्षणशब्दे छत्वं न । In the sauraseni *chh* is never substituted for *ksh* in the word *kshaṇa.*

२ । प्राकृत कल्पलतिकायां "क्म स्य च" इत्येवं स्वरूपमस्ति According to Prkrita Kalpalatika the substitution of *P* is held for *km* only.

३ । हेमचन्द्रमते मागध्यां संयोगे वर्त्तमानयोः सकार षकारयोः सो भवति तथाहि ष्कस्कयोः स्क इति रूपं ष्टस्य स्ट इति रूपं । According to Hemchandra *s* is substituted for *s* and *sh* when they conjoined to another letter, in the ma'gadhi dialect. Thus the conjuncts *shk* and *sk* assume the form of *sk* and *sht* the form *st.* कल्पलतिकामते तत्रापि शकार एव According to kalpalatika the substitute is s' even in these instances.

॥ ष्टस्य ठोऽनुष्ट्रे, ष्टा, संदष्टे ॥ १९ ।

उष्ट्रादिवर्ज्जिते ष्टस्य ठो भवति ।

Ṭh is used for *sht* in all words except *ushṭra, ishṭá,* and *sandashṭa*; as लट्ठी (यष्टिः); मुट्ठी (मुष्टिः); दिट्ठी (दृष्टिः) सिट्ठी (सृष्टिः); इत्यादि अनुष्ट्रेष्टा संदष्टइतिकिं? the words *ushṭra ishṭa* and *sandashṭa* have the following forms.

उट्ट्रो, इट्टा, संदट्ठो ।

॥ त्यस्योऽचैत्ये ॥ २० ।

चैत्यवर्ज्जिते त्यस्य चो भवति ।

Ch is substituted for tya in all words except chai*tya*, *as* सच्चं (सत्यं); पच्चओ (प्रत्ययः); निच्चं (नित्यं); पच्चक्खं (प्रत्यक्षं); अचैत्यइतिकिं? the word चैत्यं becomes चइत्तं ।

॥ त्व, थ्व, द्व, ध्वां च्च, च्छ, ज्ज, ज्झाः क्वचित् ॥ २१ ।

एषां (त्व, थ्व, द्व, ध्वां) यथा संख्यमेते (च्च, च्छ, ज्ज, ज्झाः); क्वचिद्भवन्ति ।

In some instances *chch, chchh, jj,* and *jjh* are substituted for *twa, thwa, dwa,* and *dhwa* respectively, as णच्चा (ज्ञात्वा); सोच्चा (श्रुत्वा); पिच्छी (पृथ्वी); विज्जं (विद्वान्); वुज्झा (वुध्वा);

॥ र्त्तस्याधूर्त्तादौ ॥ २२ ।

र्त्तस्य टो भवति धूर्त्तादीन् वर्ज्जयित्वा ।

Ṭ is substituted for rt except that in the words of the dhúrta class, as केवट्टो (कैवर्त्तः) वट्टी (वर्त्ती); णट्टओ (नर्त्तकः); णट्टई (नर्त्तकी); संवट्टिअं (संवर्त्तिकं); अधूर्त्तादाविति किं?

the substitution does not take place in the words dhúrta &c. as घूत्तो, कित्ती धूर्त्तादिर्यथा धूर्त्तः, कीर्त्तिः, वार्त्ता वर्त्तनं, निवर्त्तनं, प्रवर्त्तनं, संवर्त्तनं, आवर्त्तनं, निवर्त्तकः, प्रवर्त्तकः, संवर्त्तकः, वर्त्तिका, वार्त्तिकः, कार्त्तिकः, कर्त्तरि, मूर्त्तिः, मुहूर्त्तः, बहुलाधिकारात् वट्टा bahula being carried on, the word *vártá* takes the form of *vaṭṭá.* *

॥ ह्रस्वात् थ्य, श्च, त्स, प्सा मनिश्चले छः ॥ २३ ।

ह्रस्वात् परेषां, थ्य, श्च, त्स, प्सां छो भवति ।

Chh is substituted for the conjuncts *thya, sch, ts,* and *ps,* when they are preceded by a *short* vowel, as पच्छं (पथ्यं) ; पच्छा (पथ्या) ; मिच्छा (मिथ्या) ; रच्छा (रथ्या) ; श्च—पच्छिमं (पश्चिमं) ; अच्छेरं (आश्चर्यं) ; पच्छा (पश्चात्) ; त्स—उच्छाहो (उत्साहः); मच्छरो (मत्सरः) ; वच्छो (वत्सः) प्स—लिच्छइ (लिप्सति) ; लिच्छा (लिप्सा) ; जुगुच्छइ (जुगुप्सति) ; अच्छरा (अप्सरा) ; ह्रस्वादिति किं ? the substitution does not take place when they are not preceded by a short vowel, as ऊसारिओ (उत्सारितः) ; अनिश्चल इति किं such substitution does not take place in the word *nischala,* as णिच्चलो. According to the Rishis (आर्षे) the word tatthya (तथ्यं) is used as tachcha (तच्चं) ।

॥ द्यय्य जः ॥ २४ । १ ।

---

* मागध्यां ट्टष्टयोस्ट इति रूपं केषाञ्चिन्मते स्ट इति। In the Mágadhi dialect the conjuncts tt and ṭṭ change into sṭ but according to some they change into s't.

१ । कल्पलतिकायां "पद्यादिषु नेति" पाठो विद्यते। According to Kalpalatika such substitution does not take place in the words padya &c. as पद्दं, गद्दं, अवद्दं; उद्यमं केचिदिच्छन्ति केचिदिच्छन्ति केवलं as regards the word udyama some up hold the substitution while others do not as उद्दमो उज्जमो।

द्यस्य जो भवति ।

J is substituted for *dya* ; as मज्जं (मद्यं) ; अवज्जं (अवद्यं) ; वेज्जं (वेद्यं) ; विज्जा (विद्या) ;

॥ ध्यस्य झः २५ ।

ध्यस्य झो भवति ।

Jh is substituted for *dhya ; as* झाणं (ध्यानं) ; उवज्झाओ (उपाध्यायः); सज्झाओ (साध्यायः) ; मज्झं (मध्यं) ; विंज्झो (विन्ध्यः); अज्झाओ (अध्यायः) ;

॥ म्नज्ञो र्णः । २६ ।

अनयो र्णो भवति ।

Ṇ is substituted for *mn* and *jn*, as निण्णं (निम्नं) ; पज्जुण्णो (प्रद्युम्नः) ; णाणं (ज्ञानं) ; संण्णा (संज्ञा) ; पण्णा (प्रज्ञा) ; विण्णाणं (विज्ञानं) ;

॥ न्मोमः ॥ २७ ।

न्मस्य मो भवति ।

M is substituted for *nm* as जम्मो (जन्म) ; मम्महो (मन्मथः);

॥ र्य र्यो: जः २८ । १ ।

१। प्राकृत प्रकाशे "र्य शय्याभिमन्युषु जः" इत्येवं सूत्ररूपमस्ति According to Prakritaprakasa, *j* is substituted for the conjunct rya and also for the conjuncts in the words *sayá* and *abhimanyu*. शौरसेन्यां र्यस्य स्थाने य्योपि भवति। In the sauraseni yy is also substituted for rya. पैशाच्यां र्यस्यस्थाने कचित् रियादेशः। In the Paisachi riya is substituted for rya in some instances.

अनयो र्जः स्यात् ।

J is substituted for *yya* and *rya*, as य्य—जज्जो (जय्यः) ; सेज्जा (शय्या) ; र्य—भज्जा (भार्य्या) ; कज्जं (कार्य्यं) ; वज्जं (वर्य्यं) ; पज्जाओ (पर्य्यायः) ; पज्जन्तं (पर्य्यन्तं) ;

॥ स्तस्य थोऽसमस्तस्तम्बे ॥ २९ ।

समस्त स्तम्ब वर्ज्जिते स्तस्य थो भवति ।

Th is substituted for *st* in all words except *samasta* and *stamb*, as हत्थो (हस्तः) ; थोत्तं (स्तोत्रं) ; थोत्रं (स्तोकं) ; पत्थरो (प्रस्तरः) ; थुइ (स्तुतिः) ; इत्यादि । १ ।

असमस्त स्तम्ब इति किं ? The substitution does not take place in the words, *samasta* and *stamb* ; as समत्तं, तंबो ;

॥ ष्प स्पयोः फः ॥ ३० ।

ष्प स्पयोः फो भवति ।

Ph is substituted for *shp* and *sp*. पुफ्फं, सफ्फं, निफ्फेसो (पुष्पं, शष्पं, निष्पेशो) ; फंदणं पडिफ्फद्दी, फंसो (स्पदनं, प्रतिस्पर्द्धी, स्पर्शः) ;

॥ श्न, ष्ण, स्न, ह्न, ह्ल, क्ष्णां ण्हः ॥ ३१ । २ ।

आदीनां संयुक्तानां णकाराक्रान्तो हकारादेशो भवति ।

---

१ । मागध्यां स्तर्थयोः स्त एव । In the magadhi *st* is substituted for both *st* and *rth*.

२ । पैशाच्यां स्नस्य 'सिन' इत्यादेशो भवति । In the paisachí *sina* is substituted for the conjunct *sn*.

ṇh is substituted for the conjuncts *s'n*, *shn*, *sn*, *hn*, *hṇ* and *kshṇ*; *as* श्न–पण्हो, (प्रश्नः) ; ष्ण–विण्हू (विष्णुः) ; कण्हो (कृष्णः) ; उण्हीसं (उष्णीषं) ; स्न–जोण्हा (ज्योत्स्ना) ; ण्हाऊ (स्नायुः) ; ण्हाणं (स्नानं) ; ह्न–वण्ही (वह्निः) ; जण्हू (जह्नुः) ; ह्ण–पुव्वण्हो (पूर्व्वाह्णः) ; अवरण्हो (अपराह्णः) ; क्ष्ण–सण्हं (श्लक्ष्णं) ; तिण्हं (तीक्ष्णं) ;

॥ ष्म, श्म, स्म, ह्मां म्हः ॥ २२ ।

श्मादीनां संयुक्तानां स्थाने मकाराक्रान्तो हकार आदेशो भवति ।

The conjuncts, *sm*, *shm*, *sm* and *hm* take the form of *mh*; as श्म-कम्हारो (काश्मीरः) ; ष्म-गिम्हो (ग्रीष्मः) ; उम्हं (उष्म) ; स्म-अम्हारिसो (अस्मादृशः) ; विम्हओ (विस्मयः) ; ह्म-वम्हा (ब्रह्मा) ; सुम्हो (सुह्मः) ; वम्हणो (ब्राह्मणः) वम्हचेरं (ब्रह्मचर्य्यं) ; क्वचिद्भोऽपि दृश्यते, in some instances *mbh* is found in the place of *mh*, वम्भचेरं ; क्वचिन्नभवति to some instances this rule does not apply at all ; as रस्सी (रश्मिः) ; सरो (स्मरः) ;

॥ ह्यस्य झः ॥ २३ ।

ह्यस्य स्थाने झ इत्यादेशो भवति ।

The conjunct hya is changed into *jh*, as मझो (मह्यः) ; मझं (मह्यं) ; गुज्झं (गुह्यं) ; इत्यादि ।

॥ ह्लो ल्हः ॥ २४ ।

ह्ल स्थाने लकाराक्रान्तोहकारादेशो भवति ।

The conjunct *hl* is changed into *lh*, as कल्हारं (कह्लारं); पल्हाओ (प्रह्लादः) ;

॥ विप्रकर्षः ॥ २५ ।

अधिकारोऽयं; आपरिच्छेद समाप्तेर्युक्तस्य विप्रकर्षो भवति ।

This rule being an *adhikara* will be implied in the following *sútras*, we are therefore to understand that the subject of the succeeding sútras to the end of the section will be the separation of conjuncts.

॥ ह्रत् ला ॥ २६ ।

लकारेणान्त संयुक्तस्य विप्रकर्षो पूर्व्वस्येत्त्व च ।

The conjuncts having *l* (ल) as their last are to be separated and an i (इ) shall be added to the first; as किलिन्नं (क्लिन्नं); किलिट्ठं (क्लिष्टं); सिलिट्ठं (श्लिष्टं); पिलुट्ठं (प्लुष्टं); सिलोओ (श्लोकः); किलेसो (क्लेशः); मिलाणं (म्लानं); किलिस्सइ (क्लिश्यति); क्वचिन्नभवति this rule does not apply to some instances, as कमो (क्लमः); पवो (प्लवः); सुक्कपक्खो (शुक्लपक्षः);

॥ तन्वीतुल्येषु ॥ २७ ।

उकारान्ता ङी प्रत्ययान्तास्तन्वीतुल्याः, तेषु संयुक्तस्य विप्रकर्षः पूर्व्वस्योकार-योगश्च ।

The conjuncts in the words originally ending in *u* (उ) and having the suffix í (ङी) as तन्वी &c. shall be separated and *an* u (उ) shall be added to the first letter of the conjunct, as तणुवी, तणुई (तन्वी); लहुवी, लहुई (लघ्वी); गुरुवी, गुरुई (गुर्व्वी); पुहुवी (पृथ्वी); क्वचिदन्यत्रापि, we find the application of this rule in some other insances also, as सुरुग्घो (स्रुघ्नः); आर्षे सूक्ष्मशब्दस्य सुहुमेति रूपं भवति ।

According to the Rishis, the word *sukshma* assumes the form of *suhuma*.

॥ एक पदे श्वःस्वे ॥ ३८ ।

एक पदे यो श्वस् स्व इत्येतौ तयोः, विप्रकर्षः अन्त्यव्यञ्जनात् पूर्व्व सुच्च भवति ।

When the words *s'was* and *swa* are not compounded but stands before a word, the conjuncts in them are separated and *u* (उ) is added to the first letter, as सुवेकत्रं, (श्वः कृतं) ; सुवे जनाः (स्वे जनाः) ;

अथ तृतीयाध्यायस्य

द्वितीयः पादः ।

प्रत्यय विधानं ।

॥ शीलाद्यर्थस्येरः ॥ १ । १ ।

शील धर्म्म साध्वर्थे विहितस्य प्रत्ययस्य इर इत्यादेशो भवति ।

Ira is substituted for all the affixes which signify the sense of *s'íla* (habit or inclination), ; *Dharma* (merit) or *sádhu* (goodness) ; as हसिरो, रोचिरो, लज्जिरो, भमिरो इत्यादि ; केचित्तु,तृण एव इर माहुः, तेषां मते नमिगम्यादीनां णमिर गमिरादयो न सिध्यन्ति । Some authorities would substitute *ira* for the affix *tṛin* only so according to them the sanskrit words नमी गमी &c. do not change in to णमिर गमिर &c.

---

१ । The affixes which are used to signify sila are tṛin, in, nin &c.

॥ क्त्वस्तुमत् तूण उआणः ॥ २ । २ ।

क्त्वा प्रत्ययस्य तुम, अत, तूण, उआण इत्येते आदेशा भवन्ति।

Tum, at, túṇ and *uáṇa* are substituted for *ktwá* (the affix of the indiclinable past participle); as दट्ठुं, मोत्तुं (दग्ध्वा, मुक्त्वा); भमिअ, रमिअ, (भ्रमित्वा, रमित्वा); घेत्तूण, काऊण (गृहीत्वा कृत्वा); भोत्तुआण, सोउ-आण भुक्त्वा, मवित्त्वा।

॥ इदमर्थस्य केरः ॥ ३ ।

इदमर्थस्य प्रत्ययस्य केर इत्यादेशो भवति।

Kera is substituted for the affixes like *yat, ṭak,* and *aṇ* &c. which in sanskrit are used in the sence "of belonging to;" *as* तुह्मकेरो (युष्मदीयः), अम्हकेरः (अस्मदीयः); क्वचिन्न भवति there are some exceptions, as पाणिणीआ &c.

॥ युष्मदस्मदोऽञ एच्चयः ॥ ४ । ३ ।

आभ्यां परस्येदमर्थस्याञ एच्चय इत्यय मादेशो भवति।

The affix aṇ (अञ) at the end of the words *yushmad* and *ashmad* to signify the meaning "of belonging to" assumes the form of *echchaya* (एच्चय); *as* तुम्हेच्चयं (युष्मा-

२। शौरसेन्यां क्त्वा स्थाने इय दूणौ आदेशौ भवतः। कृगमम् अदुय इति In the sauraseni *iya* and *dúṇa* are substituted for *ktwá* but after the roots *kṛi* and *gama, aduya* is substituted for it. मागध्यवन्त्योः क्त्वा स्थाने तूण इत्यादेशो भवति। túṇa is substituted for the affix ktwá in the magadhi and abantí. अपभ्रंशे क्त्वा स्थाने इइ, उइ, विअवि इत्येता आदेशा भवन्ति In the apabhransa *ii, ui,* and *biabi* are substituted for k*twá*.

३। अपभ्रंशे आर इत्यादेशो भवति। In the apabhransa ara is substituted for the same; as अम्हारो (अस्मदीयः) इत्यादि।

कमिदं); अम्हेच्चयं (अस्माकमिदं) ;

॥ त्वस्य वा डिमात्तणौ ॥ ५ ।

त्व प्रत्ययस्य डिमा, त्तण इत्यादेशौ वा भवतः ।

Dimá and *ttana* are optionaly substituted for the affix *twa* ; as पीणिमा, पीणत्तणं (पीनत्व) ; &c. पीनता इत्यस्य प्राकृते 'पीणआ' इति रूपं भवति 'पीणदा' इतितु भाषान्तरे तेनेह तलो दा न क्रियते । The prakrita form of the word पीनता is पीणआ, while in other dialects it takes the form of 'पीणादा' for in the common prakrita दा is never substituted for the affix तल (ता) ।

वररुचिना सर्व्वास्वेव भाषासु तल् प्रत्ययस्य दा विहितः but according to *vararuchi,* दा is substituted for तल in all dialects (see Pr. ch. 4 sú 22)

॥ अनंकोठात्तैलस्य डेल्लः ॥ ६ ।

अंकोठवर्ज्जिताच्छब्दात् परस्य तैल–प्रत्ययस्य डेल्ल इत्यादेशो भवति ।

In all words except Anko'ṭha (अंकोठ) the affix तैल *taila* takes the form of डेल्ल (della) ; as इगुदीएल्लं (इंगुदीतैलं); अनंकोठादितिकिं ? why did we except the word Ankóṭha ? compare अंकोल्लतेल्लं ।

॥ यत्तदेतदोडावदादेरित्तिअ एतल्लुक् ॥ ७ ।

एभ्यः परस्य डावदादेः परिमाणार्थस्य इत्तिअ इत्यादेशो भवति, एतदोलुक् ।

Ittia is substituted for the affixes ḍávat (डावत्) &c. which affixed to the words यद, तद and एतद give the sense of measure or quantity; and the word एतद is elided; as जित्तिग्रं (यावत्); तित्तिग्रं (तावत्); इत्तिग्रं (एतावत्);

॥ इदं किमो डेत्तिग्र, डेत्तिल्ल, डेद्दहाः ॥ ८ ।

इदं किं शब्दाभ्यां डावतो, डेत्तिग्र, डेत्तिल्ल डेद्दहा इत्यादेशा भवन्ति ।

Ḍettia (डेत्तिग्र), ḍettilla (डेत्तिल्ल), and ḍeddaha (डेद्दह) are substituted for the affix ḍávat (डावत्) which affixed to the words *idam* (इदम्) and *kim* (किम्) signify quantity or measure; as एत्तिग्रं, एत्तिल्लं, एद्दहं (इयत्); केत्तिग्रं, केत्तिल्लं केद्दहं (कियत्); केषांचिन्मते सूत्रमिदं यत्तदेतेष्वपि प्रवर्त्तते according to some authorities this rule applies to the words यत् तत् and एतत् also; एतदोलोपश्च and the word एतद् is elided, as जेत्तिग्रं, जेत्तिल्लं जेद्दहं (यावत्) &c.

॥ कृत्वसो हुत्तं ॥ ९ ।

कृत्वस् प्रत्ययस्थाने हुत्तमित्यादेशो भवति ।

Hutta is substituted for the affix *kṛitwas*; as वज्जहुत्तं (वज्जकृत्वः) ।

॥ आल्वि, ल्लो, ल्ला, ल, वन्ते, न्ता, मतुपः ॥ १० ।

आलु, इल्ल, उल्ल, आल, वन्त, इन्त, इत्यत आदेशा मतुप स्थाने भवन्ति । १

---

१ । केषाञ्चिन्मते मन्तेरावपि according to some *manta* and ira are also substituted for the same, as सिरिमन्तो (श्रीमान्); पुणमंतो (पुण्यमान्); धणिरो (धनवान् इत्यादि) ।

Alu, illa, ulla, ála, vanta, and *inta* are substituted for *matup*, the affix signifying possession ; *as* ईसालू,(ईर्षावान्) णिद्दालू (निद्रावान्); विआरिल्लो (विकारवान्); धणालो (धनवान्); इत्यादि।

यथादर्शनमेते प्रयोक्तव्या न सर्व्वे सर्व्वत्र।

These various substitutes for matup must not be used indiscriminately, but with a due regard to the forms observed in classical authors.

इल्लोल्ला वपरे प्रायः शैषिकेषु प्रयुंजते others use the substitutes *illa* and *ulla* in the sense of the affixes technically called *saishika* (see pan. IV. 2, 92 or siddhanta-kaumudi taddhita seshaprakaraṇam) as पुरिल्लं (पौरस्त्यं-पुरोभवं); अप्पुल्लं (आत्मीयं);

॥ वतेर्व्वः ॥ ११ ।

वतेः स्थाने व्व इत्यादेशो भवति।

bb is substitutes for the affix vati, as मऊव्व (मधुवत्)।

स्वार्थ प्रत्ययाः (१)।

OR

The affixes which do not affect the sense of the words.

संस्कृतशब्दाः	प्रत्ययाः	प्राकृतरूपाणि ;
नव	ल्ल	नवल्लो ;
एक	ल्ल	एकल्लो एक्कल्लो

१ अत्र येभ्यः शब्देभ्यो ये प्रत्यया लिखिता स्तेभ्यएव ते भवन्ति नान्येभ्यः। Observe that no other words except those written above can take the affixes standing against them.

संस्कृतशब्दाः	प्रत्ययाः	प्राकृतरूपाणि ;
उपरि (संव्यानं)	ल्ल	अवरिल्लो
भ्रू	मया डमया	भुमया, भमया
शनैस्	डिअम	सणिअम्
मनाक्	डिअम् डअम्	मणिअम्, मणअम्
मिश्र	डालिअ	मिसालिअम्
दीर्घ	र	दीहरं
विद्युत्	ल	विज्जुला
पत्र	ल	पत्तलं
पीत	ल	पीवलं, पीअलं
अंध	ल	अंधलो
यम	ल	जमलं

स्वार्थेक प्रत्ययस्तु सर्व्वेभ्यएव शब्देभ्यो भवन्ति । Every word can take the affix *k* after it without being affected in its sense. (१)

सर्व्वेष्वेव प्राकृत व्याकरणेष्वेकैकस्यापि पदविशेषस्योत्पत्ति-साधक कार्य्य विशेष सिद्ध्यर्थम् सूत्रविशेषो विद्यते तादृश सूत्राणाञ्च संख्याधिक-

१। मागध्यां स्वार्थे विहिते के परे दीर्घो वा स्यात्। In the magadhi dialect when the affix *swártha k* joins to a word the final short vowel of it becomes optionally long, as पवणाके, पवणके (पवनः)।

तया केवलं ग्रन्थ-गौरवं जातम्। वयन्तु तद्दोष परिहारार्थमत्राकारादिक्रमेण तत्तत्पदानां संस्कृत–स्वरूपं प्रदर्श्य तदग्रे प्राकृत रूपं दर्शयामो येन सौलभ्यादिष्टसिद्धि र्भवेत्।

The Prakrita grammarians have enlarged the bulk of their work by framing *sútras* which explain particular words only. We do not find necessity of retaining these special *sútras* when a list of such sanskrit words together with their prakrita forms can as well serve the purpose.

An alphabetical list of these sanskrit words with their special prakrita forms is appended below.

संस्कृतं	प्राकृतं	संस्कृतं	प्राकृतं
अकाण्डं	अत्थक्कं	अन्तश्चारी	अंतेआरी
अग्निः	अग्गी, अगणी	अन्योऽन्यं	अन्नुन्नं, अन्नुन्नं
अङ्कोठः	अंकोल्लो	अपस्मारः	अम्हालो
अङ्गारः	इंगलो, (१) अंगालो	अभिमन्युः	अहिवन्नू, अहिमन्नू, अहिमज्जू, अहिमज्जू
अचलपुरं	अलचपुरं	अयस्कारः	एक्कारो
अतसी	अलसी	अयि	ऐ
अतिमुक्तकं	अणिमुत्तअं, अणिउंत्तअं, अइउंत्तअं	अरण्यं	रन्नं, अरन्नं
अधः	हेट्ठं	अर्द्धः	अड्ढं, अद्धं
अन्तःपुरं	अंतेपुरं, (२) अंतेउरं		

१। शौरसेन्यां अंगार शब्दस्य अंगारो इति रूपं भवति।

२। शौरसेन्यां "अन्तःपर" स्य अंदेउरं इति रूपं भवति।

संस्कृतं	प्राकृतं
अर्हः	अरिहो, अरहो
अर्हन्	अरुहंतो, अरहंतो, अरिहंतो
अलाबुः	लाऊ, अलाऊ
अवटः	अडो, अवडो
अवहृतं	अवहडं, (आर्षे)
अष्टादश	अट्ठरह
असुराः	अगया
अस्थि	अट्ठी
अस्पर्श	आफंसो
आगतः	आओ, आअओ
आचार्य्यः	आइरिओ, आअरिओ
आतोद्यं	अवज्जं आओज्जं
आत्मा	अप्पा, अत्ता
आत्मीयं	अप्पणं (१)
आदृतः	आढिओ
आपीडः	आपेलो, आमेलो, आवेडो
आम्रं	अम्बं
आरब्धं	आढत्तं, आरद्धं
आर्द्रं	उल्लं, आल्लं, अल्लं, अद्दं
आर्द्रयति	उल्लेइ, ओल्लेइ
आर्य्यः	आइरिओ, अज्जो
आलानं	आणालं
आली	उली, (श्रेणी) आली (सखी)
आवर्त्तमानः	आत्तमाणो आवत्तमाणो
आशीः	आसीसा
आश्चर्य्यं	अच्छेरं, अच्चरिअं, अच्छरिअं, अच्छअरं, अच्छरिज्जं, अच्छरीअं
आश्लिष्टं	आलिट्ठं, आलिद्धं
आसारः	उसारो, ओसारो
आहृतं	आहडं, (आर्षे)
इक्षुः	उच्छू, इक्खू
इङ्गुदं	अंगुअं, इंगुअं

१। शौरसेन्यां आत्मीय शब्दस्य अत्तकेरक मिति रूपं भवति।

संस्कृतं	प्राकृतं	संस्कृतं	प्राकृतं
	एह्णिं	ऋतुः	रिऊ, उऊ, उदू
इदानीम्	एत्ताहे	ऋद्धिः	रिड्ढी, रिद्धी, इड्ढी
	इआणीं (१)	ऋणं	रिणं, अणं
ईदृशः	एरिसो (२)	ऋषभः	रिसहो, उसहो
ईषत्	ईसी	ऋषिः	रिसी, इसी
ईषत्पक्का	कूरपिक्का (३)	एकादश	एआरह
उच्चैस्	उच्चअं		एक्कसि,
उत्करः	उक्केरो, उक्करो	एकदा	एक्कसिअं,
उत्सवः	उच्छवो, ऊसवो		एक्कइआ,
उत्साहः	उत्थारो, उच्छाहो		एगआ
उत्सुकः	उस्सुओ	एतावत्	इत्तिअं
उदुम्बरो	उम्बरो, उउम्बरो	ऐरावतः	एरावणो
उदूखलं	ओखलं (४)	औषधं	ओसढं, असहं
उलूखलं	उलूखलं	ककुदं	कउहं, ककुधं
उद्व्यूढं	उव्वीढं, उव्वूढं	ककुभ्	ककुहा
उपरि	उवरि (५) अवरिं	कण्डूयनं	कण्डुअणं
उभयं	अवहं, उवहं, उभयं	कतमः	कइमे
ऊर्द्धं	उभं, उद्धं	कतिपयं	कइवाहं, कइअवं
ऋक्षः	रिच्छो, रिक्खो	कदनं	कडणं, कअणं
ऋजुः	रिज्जू, उज्जू	कदम्बः	कलम्बो, कअम्बो

१। शौरसेन्यां इदानीमो "दाणिं" इति रूपं भवति।
२। शौरसेन्यां ईदृशस्य "इदिसं" इति रूपं भवति।
३। समासस्थितस्येषत्-शब्दस्य "कूर" आदेशो भवति ; अन्यत्र ईषत्पक्कं।
४। शौरसेन्यां उदूखलस्य "उऊ-हलं" इति रूपं। ५। शौरसेन्यां "उवरि"।

संस्कृतं	प्राकृतं	संस्कृतं	प्राकृतं
कदर्थितं	कवट्ठिअं	किरातः	चिलाओ (पुलिन्दे), किराओ (कामरूपे)(४)
कदलं	केलं, कअलं		
कदली	केली, कअली ; करली (अद्रुमे)	किरि	किडी
		क्रिया	किरिआ
कन्दरिका	कण्डलिआ	किसलयं	किसलं, किसलअं
कन्दुकं	गेंदुअं	क्लिन्नं	किलिण्णं
कवन्धः	कमंधो, (१) कअंधो	कीदृशः	केरिसो (५)
करवीरः	कणवीरो	कीलकः	खीलओ
करेणू	कणेरू (२)	कुतूहलं	कोउहलं, काउहल्लं, कोहलं, कुउहलं
कर्णिकारः	कण्णेरो, कण्णिआरो		
कर्परं	खप्परं		
कामुकः	काउंओ		
कार्षापणः	काहावणो, कहावणो	कुब्जः	खुज्जो, कुज्जं (पुष्पे)
कालायसं	कालासं, कालाअसं (३)	कुष्माण्डी	कोहण्डी (६), कोहली, कोहडी
काश्मीरः	कम्हारो		
कासितं	खासिअं	कूर्परं	कोप्परं
किंशुकं	कंसुअं, केसुअं, किंसुअं, किसुअं	कृत्तिः	किची
		कृशं	किसं, कसं

१। शौरसेन्यां "कवन्ध" शब्दस्य न रूप-परिवर्त्तनं भवति।

२। शौरसेन्यां करेणु शब्दस्य न रूप-परिवर्त्तनं भवति।

३। ४। शौरसेन्यां "कालायस" "किरात" शब्दयोर्न विशेष-नियमानुसृति भवति।

५। शौरसेन्यां "कीदृश" शब्दस्य "कीदिसं" इति रूपं भवति।

६। शौरसेन्यां "कुष्माण्डी" शब्दस्य "कुह्मण्डी" इतिरूपं भवति।

संस्कृतं	प्राकृतं
कृष्णः	कसिणो,
	कसणो (वर्णे),
	कह्णो (विष्णौ)
कृत्स्नं	कसिणं
क्लृप्तं	किलित्तं
केसरं	किसरं, केसरं
कैटभः	केढवो
कौक्षेयकं	कुच्छेअअं,
	कौच्छेअअं
क्षणः	छणो (उत्सवे),
	खणो (समये)
क्षमा	छमा (पृथिव्यां),
	खमा (क्षान्तौ)
क्षिप्तं	छूढं, खित्तं
क्षुत्	खीअं, छीअं
क्षुधा	छुहा
क्षुप्तं	छिक्कं, छुत्तं
क्षेटकः	खेडओ
क्ष्मा	छमा, खमा
खचितः	खसिओ, खइओ
खण्डितं	खुडिअं, खण्डिअं
खल्वाटः	खल्लीडो

संस्कृतं	प्राकृतं
गद्गदं	गग्गरं
गर्त्तः	गड्डो
गर्द्दभः	गड्डहो, गद्दहो
गर्भितं	गब्भिणं
गवयः	गउओ
गाम्भीर्यं	गंभिरीअं
गायनः	घायणो
ग्राह्यं	गेज्झं
गुडुची	गलोई
गृहं	घरं
गृहपतिः	गहवई
गोदावरी	गोला, गोआवरी
गौः (पुं)	गोणो, गओ ;
	गावो, गाओ
गौः (स्त्री)	गावी, गावीओ
गौरवं	गारवं, गउरवं (१)
चतुर्गुणः	चोग्गुणो, चउग्गुणो
चतुर्थः	चोट्ठो, चउट्ठो
चतुर्थी	चोट्ठी, चउट्ठी
चतुर्द्दश	चोद्दह, चउद्दह
चतुर्द्दशी,	चोद्दसी, चउद्दसी
चतुर्द्वारं	चोद्दारं, चउद्दारं

१। शौरसेन्यां "गौरव" स्य "गोरवं" "गउरवं" इति रूप द्वयं ;

संस्कृतं	प्राकृतं	संस्कृतं	प्राकृतं
चत्वरं	चच्चरं	ज्या	जीआ
चपेटः	चविलो, चविडो	तगरं	टगरं
चपेटा	चविडा, चवेडा	तप्तं	तविअं, तत्तं
चन्द्रिका	चंदिमा (१)	ताम्रं	तम्बं
चामुण्डा	चाउंडा	ताम्बूलं	तम्बोलं
चिकुरः	चिउरो	तावत्	ता, ताव (२),
चिह्नं	चिन्धं, चिह्नं		तित्तिअं
चैत्यं	चइअं	तित्तिरिः	तित्तिरो
चौर्य्यं	चोरिअं	तिर्य्यक्	तिरिच्छी,
छागः	छालो		तिरिआ (आर्षे)
छागी	छाली	तीक्ष्णं	तिक्खं, तिण्हं
छाया	छाहा (अनातपे), छाआ,	तीर्थं	तेहं, तूहं, तित्थं
	छाआ (कान्तौ)	तुच्छं	चुच्छं, छुच्छं
छद्म	छउमं, छम्मं	तूणं	तोणं, तूणं
छर्द्दिकः	छड्डिओ	तूणीरं	तोणीरं
जटिलः	झडिलो, जडिलो	तूर्य्यं	तूरं
जन्म	जम्मणं, जम्मो	तूवरः	दुवरो
जिह्वा	जीहा, जिभा	त्रसरः	टसरो
जीर्णं	जुण्णं, जिण्णं	त्रयोदश	तेरह
जीवः	जीओ, जूओ	त्रयोविंशतिः	तेवीस्
जीवितं	जीअं, जीविअं	त्रयस्त्रिंशत्	तेत्तीस्

१। शौरसेन्यां चन्द्रिकायाः "चंदिया" इति तथा "चिह्न" स्य चिण्हं इति रूपं भवति

२। तावच्छब्दस्य शौरसेन्यां दाव इति रूपं भवति। अपभ्रंशे तु तवक्खं, ताम, ताउं, ताहिं, तेत्तुल ; इति रूपाणि भवन्ति।

संस्कृतं	प्राकृतं	संस्कृतं	प्राकृतं
त्रिंशत्	तीसा	दुकूलं	दुअल्लं, दुऊलं, दुगुल्लं (आर्षे)
त्रिचत्वारिंशत्	तेअलीसा	दुर्गादेवी	दुग्गावी, दुग्गाएवी
त्रिपञ्चाशत्	तेवण्णा	दुर्भगः	दुहवो, दुहओ
दंष्ट्रा	दाढा	दुष्कृतं	दुक्कडं, (आर्षे)
दग्धं	डड्ढं, दड्ढं	दुहिता	धुआ, दुहिआ
दण्डः	डंडो, दंडो	दृप्तः	दरिओ
दत्तं	दिण्णं	देवरः	दिअरो, देअरो
दनुजवधः	दणुवओ, दनुओ	देवकुलं	देउलं, देवउलं
दम्भः	डंभो, दंभो	दैवं	दैवं, दइव्वं (२)
दरः	डरो (भये), दरो (अल्पे)	दोहदः	डोहलो, दोहलो
दश	दस, दह	दोलः	डोलो, दोलो
दशनं	डसनं, दसणं	द्वादश	वारह
दशमुखः	दहमुहो, दसमुहो (१)	द्वारं	देरं, दुआरं, दारं, दुवारं, वारं
दष्टः	डट्ठो, दक्को, दट्ठो		
दक्षिणः	दाहिणो, दक्खिणो		
दाहः	डाहो, दाहो, दाघो		
दिवसः	दिवहो, दिवसो	धनुष्	धणुहो, धणू
दीर्घः	दिग्घो दीहो	धात्री	धाई, धारी
दुःखं	दुहं, दुक्खं	धिक्	धिद्द

१। शौरसेन्यां संज्ञायां दशशब्दीय "श" कारस्य हकारो न भवति ; यथा दश-मुहो (रावणः)।

२। शौरसेन्यां "देव" शब्दस्य केवलं "देव्व" इति रूपं भवति।

संस्कृतं	प्राकृतं	संस्कृतं	प्राकृतं
धिगस्तु	धिरत्थु	निशीथः	णिसीढो, णिसीहो
धूर्य्यः	धोरिओ	निश्चलः	णिच्चलो
धृतिः	दिही, धिई	निषण्णः	णुमण्णो, णिसण्णो
धृष्टः	धिट्ठो, धट्ठो	निषधः	णिसढो
धृष्टद्युम्नः	धट्ठज्जुणो (१)	नीचैस्	णीचअं
धैर्य्यं	धीरं, धिज्जं	नीडं	णेड्डं, णेडं, णीडं
ध्वजः	झओ, धओ	नीपः	णीमो णीवो
ध्वनिः	धुनी	नीविः	णीमी, णीवी
नप्ता	णत्तिओ, णत्तुओ	नूपुरं	णेउरं, णिउरं णुउरं
नमस्कारः	णमोक्कारो	नैयायिकः	णिआइओ
नवफलिका	णोहलिआ	नौः	णावा
नवमालिका	णोमालिआ	पक्वं	पिक्कं, पक्कं
नारकिकः	णेरइओ	पक्ष्म	पम्ह
नापितः	ण्हाविओ, नापिओ	पञ्चदश	पण्णरह
निकषः	णिहसो	पञ्चपञ्चाशत्	पंचावण्णा, पणपण्णा
निम्बः	लिम्बो, णिम्बो	पञ्चाशत्	पण्णासा
निर्झरः	उज्झरो, निज्झरो	पताका	पडाआ
निलयः	णिहेलनं	पत्तनं	पट्टणं
निवृत्तं	णिवुत्तं, णिउत्तं, णिअत्तं	पदातिः	पाइक्को, पाआई
		पद्मं	पोम्मं, पउमं, पम्मं
		पनसः	फणसो

१। शौरसेन्यां "धृष्टद्युम्न" शब्दस्य "धट्ठजुणो" इति रूपं;

संस्कृतं	प्राकृतं	संस्कृतं	प्राकृतं
पन्था	पंहो	पाषाणः	पाहाणो, (२) पासाणो
परस्परं	परोप्परं (१)	पिठरः	पिहढो, पिढरो
परकीयं	पारक्कं, पारिक्कं, पारकेरं, पाराकेरं	पितृस्वसा	पिउसिआ, पिउच्छा
		पिशाचः	पिसल्लो, पिसाओ
परिखा	फलिहा	पीठं	पेढं, पीढं
परिघः	फलिहो	पीतं	पीअं
परुषः	फरुषो	पीतलं	पीवलं, पीअलं
पट्टः	वट्टो	पीयूषं	पेउसं
पर्य्यन्तः	पेरंतो, पज्जन्तो	पुन्नागः	पुसामो
पर्य्यस्तं	पल्लट्टं, पल्लत्थं	पुरुषः	पुरिसो (३)
पर्य्याणं	पल्लाणं, पडायणं	पूगफलं	पोप्फलं
पलितं	पलिअं, पलिलं	पूगफली	पोप्फली
पल्यङ्कः	पल्लङ्को, पलिअंको	पूतरः	पोरो
पादपतनं	पाअवडणं, पावडणं	पूरणं	पोणं
पादपीठं	पावीडं, पाअवीडं	पूर्व्वं	पुरिमं, पुव्वं (३)
पान्थः	पहिहो	पृथक्	पिधं, पिहं, पुधं, पुहं
पापर्द्धिः	पारद्धी		
पारावतः	पारओ, पारावओ	पृथिवी	पुहइ, पुढवी, पुहवी,
पारिभद्रः	फालिहद्दो		

१। अपभ्रंशे "अवरोप्परु" इति रूपं भवति।

२। शौरसेन्यां "पाषाण" शब्दस्य "पाहाण" इति रूपं भवति।

३। शौरसेन्यां "पुरुष" स्य "पुरसो" तथा पूर्व्वस्य "पुरवं" इति रूपं भवति।

संस्कृतं	प्राकृतं	संस्कृतं	प्राकृतं
पैण्डपातिः	पिण्डपाई	प्रावारकः	पावारओ, पारओ
पौरुषं	पउरिसं	प्लक्षः	पलक्खो
प्रकोष्ठो	पवट्ठो, पओट्ठो (१)	बलीवर्द्धः	वइल्लो
प्रतिज्ञा	पइण्णा		बम्हचेरं
प्रतिश्रुत्	पडंसुआ	ब्रह्मचर्य्यं	बम्भचेरं
प्रतिष्ठानं	पइट्ठाणं		बम्हचरिअं
प्रतीपं	पइवं	भगिणी	बहिणी, भइणी
प्रत्युषः	पच्चुहो, पच्चुसो	भरतः	भरहो
प्रथमं	पुढमं, पढुमं पढमं	भव्यं	भविअं
प्रभूतं	वहुअं	भवान्	भवन्तो
प्रवासी	पावासू	भस्म	भस्सं, भप्पं
प्रवृत्तं	पअट्टं, पउत्तं	भागिनी	भामिणी
प्रशिथिलं	पसढिलं, पसिढिलं	भाजनं	भाअणं, भाणं (३)
प्राकारः	पारो, पाआरो	भार्य्या	भारिआ
प्राभृतं	पाहुडं	भिन्दिपालः	भिण्डिवालो (४)
प्रायः	पाओ (२)	भीष्मः	भिप्फो (५)
	पांगुरणं,	भेरः	भेडो
प्रावरणं	पाउरणं,	भैक्षाजीवः	भिक्खाजीओ
	पावरणं	भ्रमरः	भसरो, भमलो

१। शौरसेन्यां "प्रकोष्ट" शब्दस्य "पओट्ठो" इति रूपं भवति।

२। अपभ्रंशे "प्रायः" शब्दस्य "प्राओ," "प्राइ," "प्राइम्व," "प्राविम्व" इत्यादि रूपाणि भवन्ति।

३। ४। ५। शौरसेन्यां "भाजन" स्य केवलं "भाअणं" मिति, भिन्दिपालस्य "भिन्दिवालो" भिण्डिवालो इति रूप द्वयं तथा "भीष्म" स्य भिप्पो इति रूपं भवति।

संस्कृतं	प्राकृतं	संस्कृतं	प्राकृतं
भ्रुकुटिः	भिउडी	मार्ज्जारः	मञ्जरो, वञ्जरो, मज्जारो
भ्रुलता,	भूलदा		
मघवान्	मघोणो	मिरा	मेरा
मदकलः	मअगलो	मुक्तं	मुक्कं, मुत्तं
मध्यमः	मज्झिमो	मुषलं	मूसलं, मुसलं
मध्याह्नः	मज्झह्नो, मह्यह्नो	मूर्खः	मुरुखो, मुक्खो
मधूकं	मऊअं, महूअं	मूर्द्धा	मुड्ढा, मद्धा
मनोहरं	मणोहरं, मणहरं	मूल्यं	मोल्लं
मन्मथः	वम्महो	मूषिकः	मुसओ
मन्युः	मन्नू, मण्णू	मृगाङ्कः	मिअंको, मअंको
मयूखः	मोहो, मऊहो		
मयूरः	मोरो, मउरो, मयुरो	मृतकं	मडअं
मरकतं	मरगअं	मृत्तिका	मट्टिआ
मर्द्दितं	मड्डिअं	मृत्युः	मिच्चू, मच्चू
मलिनं	मइलं, मलिणं	मृदङ्गः	मिअंगो, मुअंगो
मसृणं	मसिणं, मसणं	मृदुकं	माउअं, मउअं, माउक्कं
महान्	महन्तो (१)		
महाराष्ट्रं	मरहट्ठं	मृदुत्वं	माउत्तणं मउत्तणं, माउक्कं
माकन्दः	मअन्दो		
मातृष्वसा	माउसिआ, माउच्छा	मृषा	मुसा, मूसा, मोसा ;
		मृषावाक्	मुसावाआ
माधुर्यं	महुरिअं	मेथिः	मेढी

१। शौरसेन्यां "महान्" इत्यस्य "महन्दो" इतिरूपं भवति।

संस्कृतं	प्राकृतं	संस्कृतं	प्राकृतं
यथा	जहा (१)	ललाटं	खडालं, णिडालं, णलाडं
यमुना	जउंणा	लवणं	लोणं, लअणं
यष्टिः	लट्ठी (२)	लाहलः	णाहलो, लाहलो (५)
यावत्	जित्तिअं, (३) जा, जाव	लाङ्गलः	णांगलो, (६) लांगलो
युधिष्ठिरः	जहुट्ठिलो, जहिट्ठिलो (४)	लाङ्गूलः	णाङ्गूलो, लांगूलो (७)
		वज्रं	वइरं, वज्जं
रक्तं	रणं, रत्तं	वण्डं	वुडं, वण्डं
रत्नं	रअणं	वदरं	वोरं (८)
राजकीयं	राइक्कं, राअकेरं, रायक्कं	वदरी	वोरी
		वनस्पति	वणस्सई, वनप्फई
राजकुलं	राउलं, राअउलं	वनिता	विलया, वणिदा
रात्रिः	राई, रत्ती	वर्य्यं	वरिअं
रुग्नः	लुक्को, लुग्गो	वल्ली	वेल्ली, वल्ली
रुदितं	रुण्णं	वसतिः	वसही
लघुकं	हलुअं, लहुअं	वहिस्	वाहिं, वाहिर
लज्जावति	लज्जालुइणी	वातूलः	वाउलो

१। यथा शब्दस्य शौरसेन्यां "जधा" तथा अपभ्रंशे जेम, जिह, जिध इति रूपाणि।

२। "यष्टि" शब्दस्य शौरसेन्यां "जट्ठी" इतिरूपं।

३। "यावत्" शब्दस्यापभ्रंशे जेवडुअं जेत्तुलो, जाम, जाहिं इति रूपाणि।

४। "युधिष्ठिरस्य शौरसेन्यां "जहिट्ठिरो" इतिरूपं।

५। ६। ७। शौरसेन्यां "लाहल" स्य "लेहलं" "लाङ्गल" स्य "लंगलं" तथा "लङ्गूल" स्य "लंगूलं" इति रूपं भवति।

८। शौरसेन्यां "वदर" स्य "वोरं" इति रूपं भवति।

संस्कृतं	प्राकृतं	संस्कृतं	प्राकृतं
वाराणसी	वाणारसी	वृद्धिः	वुड्ढी
वाष्पः	वाहो (अश्रनिः)	वृन्तं	वेण्टं, वोण्टं, विण्टं
	वाप्पो (धुमे)	वृन्दारकः	वुंदारओ
विंशतिः	वीसा	वृश्चिकः	विञ्छुओ,
विचकिलं	वेइल्लं, विअइल्लं		विच्छुओ,
विच्छर्दः	विच्छड्डो		विंचुओ,
वितर्द्धिः	विअड्डी		विंछिओ
विदग्धः	विअड्ढो	वृषभः	उसहो, वसहो
विभीतकः	वहेडअडो	वृष्टं	विट्ठं, वुट्ठं
विश्रम्भः	वीसंभो	वृष्टिः	विट्ठी, वुट्ठी
विश्वक्	वीसुं	वृहत्तरं	वहअरं
विश्वस्तः	वीसत्थो	वृहस्पतिः	विहप्फई (२)
विषमः	विसढो, विसमो		वुहप्फई,
विसंष्ठुलं	विसंठुलं		वहप्फई, वहस्सई
विहीनः	विहूणो, विहीणो		भयप्फइ, भयस्सई
विह्वलः	भिभलो, विभलो, विहलो		विहस्सई, वुहस्सई
वीर्य्यं	वीरिअं	वेणुः	वेलू
वृक्षः	रुक्खो, वच्छो (१)	वेतसः	वेडिसो (३)
वृत्तं	वट्टं	वेदना	विअणा, वेअणा
वृद्धः	वुड्ढो	वैदूर्य्यं	वेरुलिअं

१। शौरसेन्यां "वृक्ष" स्य रूपं "रुक्ख" इत्येव।

२। ३। शौरसेन्यां "वृहस्पतेः" "विहप्पइ" इत्येकं रूपं भवति "वेतस" स्य "वेडस" इति।

संस्कृतं	प्राकृतं	संस्कृतं	प्राकृतं
व्याकरणं	वारणं, वाअरणं	शृङ्खलं	संकलं
व्यापृतः	वावडो	शौटीर्य्यं	सोडिअं
व्युत्सर्गः	विउसग्गो	शौर्य्यं	सोरिअं
व्युत्सर्जनं	वोसिरणं	श्वा	सा, साणो
शकटं	सअडं	श्मशानं	मसाणं, सीआणं, सुआणं
शक्तः	सक्को, सत्तो		
शनैश्चरः	सणिअरो		
शमी	छमी	श्मश्रु	मस्सू
शवरः	समरो	श्यामाकः	सामओ
शावः	छावो (१)	श्लाघा	सलाहा
शावकः	सुवओ	श्लेष्म	सेलिफो, सेलिम्हो
शार्ङ्गं	सारंगं	षण्मुखः	छम्मुहो
शिथिलं	सिढिलं, सढिलं	षष्ठः	छट्ठो
शिरोवेदना	शिरोवेअणा, सिरविअणा	षष्ठी	छट्ठी
		सटा	सढा
शीकरः	सीभरो, सीहरो, सीअरो (२)	सप्ततिः	सत्तरी
		सप्तदश	सत्तरह
		सप्तपर्णः	छत्तिवण्णो, छत्तवण्णो
शुक्तिः	सिप्पी	समर्थः	अलं, समत्थो
शुल्कं	सुङ्गं, सुक्कं	समर्द्दः	समड्डो
शृङ्गं	सिंगं, संगं	समस्तं	समत्तं

१। २। शौरसेन्यां "शाव" सत्र सावो इति तथा "शीकर" सत्र "सीकर इति रूपं भवति।

संस्कृतं	प्राकृतं	संस्कृतं	प्राकृतं
वाराणसी	वाणारसी	वृद्धिः	वुड्ढी
वाष्पः	वाहो (अश्रुनिः)	वृन्तं	वेण्टं, वोण्टं, विण्टं
	वाप्पो (धुमे)	वृन्दारकः	वुंदारश्रो
विंशतिः	वीसा	वृश्चिकः	विञ्छुश्रो,
विचकिलं	वेइल्लं, विश्रइल्लं		विच्छुश्रो,
विच्छर्द्दः	विच्छड्डो		विंचुश्रो,
वितर्द्धिः	विश्रड्डी		विंछिश्रो
विदग्धः	विश्रड्ढो	वृषभः	उसहो, वसहो
विभीतकः	वहेडश्रडो	वृष्टं	विट्ठं, वुट्ठं
विश्रम्भः	वीसंभो	वृष्टिः	विट्ठी, वुट्ठी
विश्वक्	वीसुं	वृहत्तरं	वहश्ररं
विश्वस्तः	वीसत्थो	वृहस्पतिः	विहप्फई (२)
विषमः	विसढो, विसमो		वुहप्फई,
विसंष्टुलं	विसंट्ठुलं		वहप्फई, वहस्सई
विहीनः	विह्णो, विहीणो		भयप्फइ, भयस्सई
विह्वलः	भिभलो, विभलो, विहलो		विहस्सई, वुहस्सई
वीर्य्यं	वीरिश्रं	वेणुः	वेलू
वृक्षः	रुक्खो, वच्छो (१)	वेतसः	वेडिसो (३)
वृत्तं	वट्टं	वेदना	विश्रणा, वेश्रणा
वृद्धः	वुड्ढो	वैदूर्य्यं	वेरुलिश्रं

१। शौरसेन्यां "वृक्ष" स्य रूपं "रुक्ख" इत्येव।

२। ३। शौरसेन्यां "वृहस्पतेः" "विहप्पइ" इत्येकं रूपं भवति "वेतस" स्य "वेडस" इति।

संस्कृतं	प्राकृतं	संस्कृतं	प्राकृतं
व्याकरणं	वारणं, वाअरणं	शृङ्खलं	संकलं
व्यापृतः	वावडो	शौदीर्य्यं	सोंडिअं
व्युत्सर्गः	विउसग्गो	शौर्य्यं	सोरिअं
व्युत्सर्जनं	वोसिरणं	श्वा	सा, साणो
शकटं	सअडं	श्मशानं	मसाणं, सीआणं, सुआणं
शक्तः	सक्को, सत्तो	श्मश्रु	मस्सू
शनैश्चरः	सणिअरो	श्यामाकः	सामओ
शमी	छमी	श्लाघा	सलाहा
शवरः	समरो	श्लेष्म	सेलिफो, सेलिम्हो
शावः	छावो (१)	षण्मुखः	छम्मुहो
श्रावकः	सुवओ	षष्ठः	छट्ठो
शार्ङ्गं	सारंगं	षष्ठी	छट्ठी
शिथिलं	सिढिलं, सढिलं	सटा	सढा
शिरोवेदना	शिरोवेअणा, सिरविअणा	सप्ततिः	सत्तरी
शीकरः	सीभरो, सीहरो, सीअरो (२)	सप्तदश	सत्तरह
शुक्तिः	सिप्पी	सप्तपर्णः	छत्तिवण्णो, छत्तवण्णो
शुक्लं	सुङ्गं, सुक्कं	समर्थः	अलं, समत्थो
शृङ्गं	सिंगं, संगं	समर्द्दः	समड्डो
		समस्तं	समत्तं

१। २। शौरसेन्यां "शाव" सत्र सावो इति तथा "शीकर" सत्र "सीकर इति रूपं भवति।

संस्कृतं	प्राकृतं
सरोरुहं	सररुहं, सरोरुहं
सर्व्वाङ्गीण:	सव्वंगिओ
साची	सक्खिणो
सातवाहन:	सालवाहनो
साध्वसं	सज्झसं
सामर्थ्यं	सामच्छं, समत्थं
सास्ना	सुण्हा
सिंह:	सीहो
सिंहदत्त:	सिंहदत्तो
सिंहराज:	सिंहराओ
सिरा	छिरा
सुकुमार:	सोमालो, सुउमालो, सुकुमालो
सुकृतं	सकडं (आर्षे)
सुधा	छुहा
सुभग:	सूहओ, सुहओ, सुहवो
सूक्ष्मं	सुण्हं, सण्हं, सुहमं (आर्षे)

संस्कृतं	प्राकृतं
सूर्य्य:	सूरिओ
सोच्छ्वास:	सूआसो
सैन्धवं	सिंधवं
सैन्यं	सिण्णं सेण्णं
स्कन्द:	खंदो, कंदो
स्तब्ध:	ठड्ढो
स्तम्ब:	तंबो
स्तम्भ:	खंभो (स्थूणायां) ; थंभो, ठंभो (निश्चले)
स्तव:	थवो, तवो
स्तेन:	थेणो थूणो
स्तोकं	छोक्कं, थोवं, थेवं, थोअं
स्त्यानं	ठीणं, थीणं, थिण्णं
स्त्री	इत्थी, थी (१)
स्थविर:	थेरो
स्थानं	ठीणं थीणं
स्थाणु:	खाणू (वृक्षस्कन्धे) ; थाणू (शिवे)
स्थूणा	थोणा, थूणा
स्थूलं	थोरं, थूलं

१। शौरसेन्यां केवलं "इत्थी" इति रूपं।

संस्कृतं	प्राकृतं	संस्कृतं	प्राकृतं
स्थैर्यं	थोरिअं	हरीतकी	हडडई, हरडई
स्निग्धं	सणिद्धं, सिणिद्धं, णिद्धं	हरितालः	हलिआरो हरिआलो
स्नुषा	सुण्हा, सुसा,	हरिद्रा	हलद्दी हलिद्दी, हलदा, हलद्दा
स्नेहः	सणेहो, णेहो		
स्पृहा	छिहा		
स्फटिकं	फलिहं		
स्फिटिकः	खिडिओ, फिडिओ	हरिश्चन्द्रः	हरिअंदो
स्फोटकः	खोडओ, फोडओ (१)	हीनः	हूणो, हीणो
स्यात् (क्रिया)	सिआ	हृदयं	हिअं, हिअअं (२)
स्वप्नः	सिविणो, सिमिणो	ह्रदः	ह्रदो, हदो ; हरओ (आर्षं)
हनूमान्	हणुमन्तो		
हरः	हीरो, हरो		

शौरसेन्यां विशेष-नियमानुसृताः शब्दाः ।

The following is a list of the words the forms of which have some peculiarities in the sauraseni dialect.

सं	शौ	सं	शौ
अतिशीघ्रं	अदिसीग्घं	अन्यथा	अण्णधा (३)
अतुलितं	अतुलिदं, अतुलितं	अन्यादृशः	अण्णादिसो (४)

(१) शौरसेन्यां स्फोटकस्य फोडओ इति रूपं भवति ।

(२) पैशाच्यां हृदयस्य हितपं इति रूपं भवति । शौरसेन्यां हिअअमिति ।

(३) अपभ्रंशे अन्यथा शब्दस्य अनु, अणह इति रूपद्वयं भवति ।

(४) अपभ्रंशे अन्यादृशस्य अन्नादिसो अवराइसो इति रूपद्वयं ।

सं	शौ	सं	शौ
अपूर्वं	अउरुव्वं, अ[illegible]व्वं	तावत्	तेत्तिअं, दाव
[illegible]	[illegible]आ	त्वदीयं	तवकेरकं
अवस्था	अवित्था	दुहितृका	दुहिदिआ
अस्मदीयं	अम्हकेरकं	निश्चिन्तः	निच्चिंदो
आश्चर्यं	अच्चरीअं	पितृकः	पितुको
इव	विअ	प्रगुणं	उज्जवं
इह	इध	भरतः	भरधो
उत्थितं	उत्थिदं	भर्त्ता	भट्टा
एतावत्	एत्तिअं	भर्तृदारिका	भट्टिदारिआ
एव	ज्जेव, य्जेव	मदनिका	मदणिआ
कौरवः	कोरवो	मदीयं	ममकेरकं
क्षणः	खणः	मातृकः	मातुको
क्षारं	खारं	मूर्ख	मुरुखो
कथं	कधं	यथा	जधा (१)
खलु	क्खु	यावत्	जित्तिअं
गणिका	गणिआ	वदनं	वदणं
ग्रथितं	गढिदं, ग्रथितं	वृक्षः	रुक्खो
चूतलतिका	चूदलदिआ	सदृक्षं	सरिक्खं
तथा	तधा	सह	सहसत्थि, सहसा
		सौदामिनी	सोदामिणी

(१) अपभ्रंशे यथा शब्दस्य जेम, जिह, जिध, इति रूपाणि भवंति ।

प्राच्यायां वक्ष्यमाणकारिकैव विशेषविधायिनी ।

The following káriká points out the peculiarities of the Práchya dialect:

ह्वीह्वी भो परितोषे स्यात् हीमान हीच विस्मये, यजेत्र, ज्जेत्र ज्जिश्रा शब्दा एवार्थे सम्मता: सतां । वक्के वक्कु तरङ्गौ द्वौ सम्बुद्धाक्षेपयोररे। दूणं, दूमं, दूदं त्रीणि दृश्यन्ते दूदमर्थके वीदा विहित विप्रोक्तौ प्रकृते वहिदं तथा ;

अवि, भाविद्राविर्व्वेदे प्रायोग्राम्योपमा वज्ज ।

अवन्त्यां विशेषनियमानुगा: शब्दा: ।

The following are the words which have special forms in the Abantí dialect:

सदृत्तं सरिक्कं

अवन्त्यां दृश्यते ते मे द्वयो: प्रायस्तद्दं मद्दं, ते—तद्दं ; मे—मद्दं ;

मागध्यां विशेषनियमानुगता: ।

For the following words, special rules are laid down in the Mágadhí:

आर्द्रं	ओल्लं	मृतं	मडे, मदे
कोष्णं	कोश्णिणं	रत्नं	रदणे
कृतं	कडे, कदे	वयस्य:	वयंश्शो
ग्रीष्म:	गिम्हो	वसति:	वसधी
गतं	गडे, गदे	बुभुक्षा	बुभुक्का
तस्मात्	ता (१)	शृगाल:	शिआले, शेआले

(१) शौरसेन्यामपि तस्मादित्यस्य ता इति भवति।

ही–विस्मयेच, तापेच, कुत्सार्येच विदुर्बुधाः ; लेले, श्रबे, ले शब्दाश्च सम्बुध्याक्षेपयोर्मताः। माचार्थे माचिकं ख्यातं ; किष्वातश्च पिशातके ; गणनयां मता गश्या ; पुरुषो पुलिशस्तथा ; हीमानहे विस्मये स्यात् ; लुक् च छन्दोवशादिह ; वटोर्वडुव मिच्छन्ति ; हडुकं हृदये तथा ; अहच्च दृश्यतेऽत्रापि अहमर्थे हगे, हके ; युष्मदर्थे पददन्ह तुपृपं तुम्हे च सम्मतं ;

पैशाच्यां विशेष नियमानुगताः शब्दाः।

Words for which special rules are laid down in the Pais'áchí dialect:

सं	पै	सं	पै
इव	पिव	श्टहं	किंऊ, खरश्च
उष्णं	उसनं, उल्हं	पद्म	पखमं
कार्य्यं	कच्चं	पृथिवी	पुथुपी
		प्रथमं	पुथुमं

पैशाच्यां टुस्थाने तुर्भवति ; in the pais'áchi, तु is substituted for टु as कुतुम्बके।

अपभ्रंशे विशेषनियमानुगताः शब्दाः

The following are the words under special rules in the *Apabhransa*.

सं	अप	सं	अप
अद्भुतं	ढक्करि	दिवा	दिवे
अन्यथा	अनु, अणह ;	ध्रुवं	ध्रुवु

सं	अप	सं	अप
अन्यादृशः	अन्नादिसो, अवराइसो	नव	नवख:
		नहि	नाहि
अपस्कन्दः	दडवडो	परं	पर
आपत्	आवइ	पुनः	पुणु
ईदृक्	एह	पृथक् पृथक्	जुअं, जअ
ईदृशः	अइसो	प्रायः	प्राइ, प्राओ, प्राइम्ब, पाविम्ब
उक्तं	वुत्तं		
कथं	केम, किह, किध	मा	मं
किल	किर	मनाक्	मणाओ
कीदृक्	केह	यत्र	जेत्थु, यत्तु
कीदृशः	कइसो	यथा	जेम, जिह, जिध
कुतः	कउ, कहं	यादृक्	जेह
कुत्र	केत्थु	यादृशः	जइसो
कुकटः	घंघलो	वर्त्म	विच्चं
कौतुकं	कोड्ड	विणा	विणु
क्रीडा	खेड्ड	विपत्	विवइ
ततः	तो	विषण्णं	वुन्नं
तत्र	तेत्थु, तत्तु	शीघ्रं	वहिल्लं
तथा	तिम, तिह, तिध	संपत्	संवइ
तदा	तो	समं	समा
तादृक्	तेह	सह	सह्रं
तादृशः	तइसो		

पाञ्चाल्यां विशेष-नियमः।

॥ रलोर्व्यत्ययः ॥

The only special rule in the *pánchalí* is that *r* and *l* are optionally interchangeable.

टक्क भाषायां विशेष नियमः।

॥ उद्बहुलं ॥

The only special rule in the Takka dialect is that *u* is added to the end of nearly every word.

आभीर्यां विशेष नियमाः।

Following are the special rules in the *A'bhírí* dialect :

॥ कीचके कस्यादा ॥

In the word *kíchaka* the final *k* optionally assumes the form of *á* कीअआ; पक्षे जीअओ।

॥ क्वचित् डरयोर्लः ॥

In some words *l* is substituted for both ḍ and *r*.

॥ न लोपोऽरण्ये ॥

In the word *araṇya* the initial *a* is not elided.

॥ समासेऽङ्लोपश्च ॥

The medial vowels of the compound words are elided.

अव्ययं ॥

Indiclinable words.

तं वाक्योपन्यासे

आम अभ्युपगमे

णवि वैपरीत्ये

हंदि — विषादे, विकल्पे, निश्चये, पश्चात्तापे, सातत्ये

हंद, हंदि — गृहाणार्थे

मिव, पिव, विव, विअ, व्व, व — इवार्थे

णइ, चेअ, चिअ — अवधारणे च

जेण, तेण लक्षणे

वले निर्द्धारणे, निश्चये च

किर, इर, हिर किलार्थे

णवर केवले

णवरि आनन्तर्य्ये

अलाहि निवारणे

आण, णइ निषेधार्थे

माइ मा (अ) र्थे

हद्धी निर्व्वेदे

वेव्वे — भय, वारण, विषादे, आमन्त्रणे च

मामि, हला, हले — सख्या आमन्त्रणे

दे सख्या सम्मुखीकरणे

ऊं दाने, पृच्छायां, निवारणेच

ऊ, खु — निश्चये, वितर्के, सम्भावने, विस्मये च

ऊ — गर्हायां, आक्षेपे, विस्मये सूचनायां च

थू कुत्सायां

रे, अरे सम्भाषणे, रतिकलहे च

हरे — सम्भाषणे, रतिकलहे, क्षेपे च

ओ सूचनायां, पश्चात्तापे

अव्वो — सूचनायां, दुःखे, संभाषणे, अपराधे, विस्मये, आनन्दे, आदरे, भये, खेदे, विषादे, पश्चात्तापे च

अइ सम्भावनायां

वणे — निश्चये, विकल्पे, अनुकम्पायां च

मणे विमर्शे

अम्मो आश्चर्य्ये

अप्पणो स्वयमर्थे

पाडिक्कं, पाडिएक्कं } प्रत्येकार्थे   मोरउल्ला सुधार्थे
उह पश्चार्थे   दर { अल्पार्थे, ईषदर्थे च
इहरा इतरार्थे   किणो प्रश्ने
एक्कसरिअं झटिति, सम्प्रति   इ, जे, रोरा पादपूरणे

शौरसेन्यां अव्ययं ।

दाणिं इदानीं   हला सख्याह्वाने
ज्जेव, (य्येव) एव   हीमाणहे { विस्मये, निर्व्वेदे, हर्षे
एवंणेदं एवमिदं
किंणेदं किमिदं   अम्महे हर्षे
दडात्य द्रागार्थे   हीही विदूषकस्य हर्षोक्तौ
हंजे चेट्याह्वाने   इव, विअ, व्व इवार्थे

शेषं प्राकृतवत् ।

एते ह्यव्ययशब्दा मागध्यामपि तत्तदर्थेषु व्यवह्रियन्ते। केवलं "अधुना" शब्दस्य अज्जरि इति रूपं भवति ।

अपभ्रंशे विशेषाव्ययशब्दाः । कद्दु यदि

झज्ज इत्यादयः शब्दानुकरणे, घुग्घी इत्यादयः चेष्टानुकरणे ।

नं, नउ, नाइ, नवाइ, जणि, जणु } इवार्थे   घइं, खाइं इत्यादि अनर्थकाः
पच्छइ पश्चात्
हेल्लि हे सखि   एम्मइ एवमेवं
एयवारा एकशः   अवह अथवा
केहिं, तेहिं, रेसि, रेसिं, ताण } तादर्थे   पच्चलिउ प्रत्युत
एत्तहे इतः
पुणु पुनः   एम्बाहि इदानीं
अवसें, अवस अवश्यं

अथ चतुर्थोऽध्यायः।

शब्द साधन विधिः।

Declension of Nouns.

॥ साधारण नियमाः ॥

General rules.

(१) ॥ प्राकृते संस्कृतवत् त्रीण्येव पुंस्त्रीक्लीबाख्यानि लिङ्गानि सन्ति। येषां संस्कृतशब्दानां प्राकृते लिङ्गविपर्य्ययो भवति प्रथमाध्याये तद्विवेकः कृतः।

Prákrita like the sanskrita has three genders, masculine, faminine. and neuter. We have in the first chapter laid down rules how sanskrita words change their gender in Prákita. (१)।

(२) ॥ प्राकृते द्विवचनं नास्ति ॥

As stated in the first chapter, Prakrita has two numbers, singular and plural. The latter being also used in the place of sanskrita dual.

(३) प्राकृते षड्विभक्तयश्चतुर्थ्या अभावः।

Prákrita has all the *sanskrita* cases except the dative which is replaced by the genetive.

---

(१) शौरसेन्यां भागधेयं पुंसि; The word *Bhágadheya* which is held neuter in general Prakita, is used in masculine in the Saurasení.

सुप्तिङ् लिङ्ग विभक्तीनां शाकार्य्यां तु विपर्य्ययः। In the sák*ári* dialect the change from sanskrit of the affixes denominated *sup* and *tiṅ* and also of the genders and the cases, is most arbitrary.

(४) प्राकृते पञ्चविधाः शब्दा दृश्यन्ते—अवर्णान्ता, इवर्णान्ता; उवर्णान्ताः ; ऋवर्णान्ताः ; तथा हलन्ताः ।

For the purposes of declension, *Prákita* nouns may be divided into five classes; (1) those ending in *a* and *á*; (2) those in i and í; (3) those in u and ú; (4) thos ending originally in ṛi; (5) those ending originally in consonant. (१)।

अकारान्त पुंलिङ्ग शब्दरूपाणि ।

General rules for Declension of nouns ending in *a* (masculine):

(१) अदन्तात् पुंसि प्रथमैकवचनस्य सोः स्थाने ओ स्यात् ।

The affix *su* of the nom. sing. becomes *o* (२).

(२) जस्, शस्, ङसि, आम्, एषु परतोऽदन्तस्यान्तस्य दीर्घो भवति जश्शसोर्लोपश्च । (३)

The final *a* becomes *á* before the affixes जस् (nom. plu.) शस् (ac. plu.) ङसि (the oblative sing.) and आम् (the

---

१। वस्तुतस्तु त्रिविधा एव शब्दा ऋकारान्तहलन्तानां कार्य्यकालेऽभावात्। In fact there are only three classes, for the final ṛi changes generally to u, or in the some cases to *ara* or *ára* and the final consonants are either dropped or takes an 'a' after them.

२। मागध्यां सौपरेऽकारस्य 'ए' कारो भवति सुलोपश्च। In the *Mágadhí* dialect the final *a* becomes *e* (ए) before the affix su and the affix *su* itself is dropped, as वृक्षः रुक्खे एषः-एशे, मेषः-मेशे, अपभ्रंशे स्यमोः परयोरकारस्योकारो भवति। In the Apabhrans'a *u* is substituted for the final a of a noun when the affix *su* or *am* is applied to it.

३। अपभ्रंशे सर्व्वदैव जश्शसोर्लोपः In the apabhrans'a *jas* and *sas* are always elided.

genetive plu.) ; and *jas*, and *sas* (the affixes nom. and acc. plu.) are also elided.

(३) अतः परस्यामोऽकारस्य लुग् भवति ।

The *a* of am, the affix of the accusative singular is elided.

(४) अतः परस्य टा इत्येतस्य षष्ठीबहुवचनस्य चामो णो भवति ।

Ṇ is substituted for ṭá and ám, the affixes of the instrumental singular, and genetive plural. (१)

(५) ङि ङसौ वर्ज्जयित्वा सुपि परतः अकारस्य एत्वं भवति ।

The final *a* of nouns ending in *a* becomes *e* in all the cases except ङि (loc. sing.) and ङस (gen. sing.)

(६) अतः परस्य भिसःस्थाने केवलः सानुनासिकः सानुस्वार श्च हि भवति ।

Hi, *hin*, or *him* is substituted for bhis, the affix of the instru. plu. (२)

(७) अतः परस्य ङसेः त्तो, दो, दु, हि, हित्तो इत्येत आदेशा भवन्ति । दकारस्य लुक् च ।

---

१ । अपभ्रंशे 'टा' स्थाने णकारानुस्वारौ विहितौ In the apabhrans'a either ṇ or *anuswará* is substituted for ṭá.

अपभ्रंशे टा परतोऽकारस्य नित्यमेत्वं भिसि च विकल्पेन ; In the apabhrans'a *e* is invariably substituted for the final *a* in instr. sing. and optionally in instru. plu. अपभ्रंशे अकारात् परस्यामो 'हं' इत्यादेशो भवति In the *apabhransa 'ham'* is substituted for *ám* the affix of the gen. plu.

मागध्यां आमो डाहं वा In the magadhi *daham* is optionally substituted for *ám*.

२ । प्राकृत प्रकाश कल्पलतिकयोः केवलं 'हिम्' इत्यादेशो विहितः According to Prakritaprakasa and Kalpalatika only 'him' is substituted for *bhis*.

tto, do, du, hi, and *hitto* are severally substituted for *ṅasi* the affix of the ablative sing. (१) The *d* of do and du is also elided.

(८) अतः परस्य भ्यसः स्थाने त्तो, दो, दु, हि, हिंतो सुंतो इत्येत आदेशा भवन्ति ।

Bhyas the affix of the ablative plural is replaced by tto, do, du, hi, hintto or sunto (२)

(९) अतः परस्य ङसः स्थाने स्स इत्यादेशो भवति ।

Ssa is substituted for *ṅas* the genetive, sing. (३).

(१०) अतः परस्य ङे रेकारो म्मिस्यादेशो भवति ।

E and *mmi* are substituted for *ṅi* the affix of the locative singular. (४)

१। प्राकृत प्रकाश कल्पलतिकयोः ङसेः स्थाने 'आदो' 'दु' तथा 'हि' इति त्रय एव आदेशा विहिताः। According to Prákritaprakasa and Kalpalatiká the substitutes for *ṅasi* are only three in number *ado, du* and *hi* ;

शौरसेन्यां ङसेः स्थाने आदो, आदु इत्यादेशौ भवतः ; कल्पलतिकामते केवलं दो। In the *sauraseni ádo* and *ádu* are substituted for *ṅasi* but according to kalpalatika only d*o* is substituted for it.

पैशाच्यां ङसेः स्थाने आतो आत्तो इत्यादेशौ भवतः। In the *paisachi áto* aud *átto* are the substitutes for *ṅasi.* अपभ्रंशे ङसे र्हे, हु In the apabhrans'a *ha* and *hu* are substituted for *ṅasi.*

२। अपभ्रंशे भ्यसोऽकारात् परस्य हुं इत्यादेशो भवति। In the *apabhrans'a hum* is substituted for bhyas after nouus ending in *a*.

३। मागध्यां ङसो विकल्पेनाहादेशो भवति। In the mágadhi *áha* is optionally substiuted for *ṅas* अपभ्रंशे ङसः सु, हो, स्सो, इत्येत आदेशा भवन्ति। In the apabhrans'a the substitutes for *ṅas* are *su ho* and *sso*.

४। शौरसेन्यां अदन्तात् ङेः केवलं एकार एव। In the sauraseni only *e* is substituted for *ṅi* after nouns ending in *a*.

उदाहरणम् ।

Examples of the above rules.

	एकवचनं Singular.	बहुवचनं Plural.
प्रथमा (nom.)	देवो	देवा
द्वितीया (acc.)	देवं	देवे, देवा
तृतीया (instr.)	देवेण (१)	देवेहि, देवेहिँ, देवेहिं
पञ्चमी (abl.)	देवत्तो देवाओ देवाउ देवाहि देवाहित्तो इत्यादि	देवाहिंतो देवासुंतो देवेहिंतो, इत्यादि
षष्ठी (gen.)	देवस्स	देवाण, देवाणं
सप्तमी (loc.)	देवे, देवम्मि	देवेसु, (२) देवेसुं
सम्बोधनं (voc.)	देव, देवो	देवा

सर्व्वे अदन्ता-देव शब्दवत् ज्ञातव्याः ।

All nouns ending in *a* are declined like देव।

पुंलिङ्गेकारोकारान्त–शब्दानां-रूपाणि ।

Declension of nouns (masculine) ending in (इ) *i* or *u* (उ.)

नियमाः (rules.)

(१) इदुदन्तानां सु, जस्, भिस्, भ्यस्, सुप इत्येतेषु परतोऽन्तस्य दीर्घो भवति ।

Before *su* (nom. sing.) *jas* (nom. plu.) *bhis* (instr. plu.) भ्यस (oblative plu.) the final *i* or *u* of nouns becomes long.

---

१ । कल्पलतिकामते देवेणं देवाणं इति टामो रूपं ।

२ । अपभ्रंशे सुपो हिं श्च क्वचिद्भवति ।

(२) इदुदन्तयो र्जस ओकारादेशो भवति, णोच ; जसोलुक् च क्वचित् ।

O or ṇo is substituted for *jas* (nom. plu.); in some instances *jas* itself is elided.

(३) इदुदन्तयोः शसो णो भवति । ङमस्य वा । (१)

Ṇo is substituted for *sás* (the affix acc. plu.) ṇo is also optionally substituted for ṅas (ङस) the gen. sing.

(४) इदुदन्तेभ्यः टा विभक्तेर्णा इत्यय मादेशो भवति ।

Ṇá is substituted for tá (intr. sing.) (२)

(५) ॥ शेषमदन्तवत् ॥

The remaining declension is like that of nouns ending in *a*.

उदाहरणानि Examples.

	एकवचनं	बहुवचनं
प्रथमा (nom.)	गिरी	गिरीओ, गिरिणो
द्वितीया (acc.)	गिरिं	गिरिणो (३)
तृतीया (instr.)	गिरिणा	गिरीहिं
पञ्चमी (abl.)	गिरिदो इत्यादि	गिरिहिंतो, गिरीसुंतो इत्यादि
षष्ठी (gen.)	गिरिणो, गिरिस्स	गिरिण, गिरिणं (१५)
सप्तमी (loc.)	गिरिम्मि	गिरीसु, गीरीसुं,
सम्बो (voc.)	गिरि	गिरीओ

१। अपभ्रंशे इदुद्भ्यां ङसि, भ्यस्, ङीनां यथा क्रमं हे, हुं, हि इत्यादेशा भवन्ति। In the *apabhrans'a he hum* and hi are substituted for ṅasi, *bhyas* and ṅi respectively after nouns ending in *i* or *u*.

२। अपभ्रंशे टा स्थाने ए सानुस्वारो णकारश्च भवति। In the apabhransa *e* as well as *anuswara* and ṅa are substituted for ṭá after nouns ending in *i* or *u*.

३। केषाञ्चिन्मते शसि च गिरीओ गिरि ; गुरुओ, गुरु इति रूप द्वयं। According to some authorities these nouns may have two other forms in *sás* as गिरीओ, गिरि, गुरूओ, गुरु।

प्रथमा	गुरू	गुरूओ, गुरूणो
द्वितीया	गुरूं	गुरूणो (१)
तृतीया	गुरूणा	गुरूहिं
पञ्चमी	गुरूदो इत्यादि	गुरूहिंतो इत्यादि
षष्ठी	गुरूणो, गुरूस्स	गुरूणं, गुरूण (२)
सप्तमी	गुरूम्मि	गुरूसु, गुरूसुं
सम्बोधनं	गुरू	गुरूओ

सर्व्वे इकारान्ता गिरिशब्दवदुकारान्ताश्च गुरुशब्दवत् रूपाणि भजन्ते ।

All nouns ending in *i* or *u* are declined like *giri* or *guru* respectively.

ऋकारान्त पुंलिङ्ग शब्द रूपाणि (नियमाः) ।

Rules for Declesion of nouns ending in *ṛi* (ऋ) (masculine.)

(१) ऋकारान्तस्य सुपि परत आर इत्यादेशो भवति। अदन्त वच्चास्य रूपाणि ।

The final ṛi of words becomes *ára* before all case affixes, and such words are declined like those ending in *a*.

(२) स्वमौ वर्ज्जं सुपि परत ऋकारस्य स्थाने विकल्पेनोकारादेशः उत्व पत्ते चोकारान्तशब्दवद्रूपाणि भवन्ति ।

U is optionally substituted for final ṛ*i* before all case-affixes except सु (nom. sing.) ; and अम (acc. sing.) ; when *u* is substituted for ṛi, the rules of declension prescribed for nouns ending in *u*, shall apply.

१। अपभ्रंशे आमो हं हं, च भवति। In the apabhransa, *húm* as well as *ham* are substituted for *ám* after nouns ending in *i* or *u*.

२। शौरसेन्यां भर्तृ शब्दस्य 'भट्टा' इति रूपं भवति। In the sauraseni the word bhartṛi take the form of *bhattá*.

(३) सम्बोधने सौपरे ऋदन्तस्य विकल्पेनाकारादेशो भवति ; विशेषणवाचिनि तु न।

A is optionally substituted for the final ṛi (ऋ) of nouns in vocative singular, as हे पित्र, हे पिअर, (हे पितः) ; but this rule does not apply to words ending in ṛi (ऋ) used as adjectives, as हे कत्तार ।

(४) पितृ, भ्रातृ, जामातॄणां सुपि परत ऋस्थाने 'अरो' भवति आरापवादः ।

The ṛi of the words *pitṛi, bhrátṛi,* and *jámátṛi* becomes *ara* instead of *ára* before the case affixes ; तेषामदन्तवत् रूपाणि च they are declined like words ending in *a* ; सौ परत आकारस्थवा before the affix *su,* the ṛi of these words may also optionally become *á.*

Examples उदाहरणानि ।

भर्त्तृशब्दः ।

	एकवचनं	वहुवचनं
१मा (nom.)	भत्तारो	भत्तुणो, भत्तारा
२या (acc)	भत्तारं	भत्तुणो, भत्तारे
३या (instr.)	भत्तुणा, भत्तारेण	भत्तारेहिं, भत्तुहिं
५मी (abl.)	भत्तारादो, भत्तुणो इत्यादि	भत्तारहिं, भत्तुहिंतो
६ष्ठी (gen.)	भत्तुणो, भत्तारस्स	भत्तुणं भत्ताराणं
७मी (loc.	भत्तारे, भत्तारम्मि, भत्तुम्मि	भत्तुसु, भत्तारेसु
सं (voc.)	हे भत्तार	हे भत्ताराः

सर्व्वेषामृकान्तपुंलिङ्गानां भर्तृशब्दवत् रूपाणि भवन्ति ।

All nouns ending in ṛi are declined like the word bhartṛi.

पितृ-शब्दः।

	एकवचनं	बहुवचनं
१मा (nom.)	पिआ (१) पिअरो	पिअरा (२)
२या (acc.)	पिअरं (३)	पिअरे, पिदुणो
३या (instr.)	पिअरेण, पिदुणा	पिअरेहिं
५मी (abl.)	पिअरादो, पिदुणो इत्यादि	पिअरहिंतो, पिदुहिंतो इत्यादि
६ष्ठी (gen.)	पिअरस्स, पिदुणो	पिअराणं, पिदुणं
७मी (loc.)	पिअरे, पिअरम्मि, पिदुम्मि	पिअरेसु, पिदुसुं
सं (voc.)	हे पिअ, हे पिअर	हे पिअरा

एवं भ्रातृ, जामातृो रूपाणि भवन्ति ।
The words *bhrátṛi* and jámátṛi are declined like *pitṛi.*

ईकारोकारान्तानां पुंलिङ्गानां रूपाणि ।
Declension of words (masc.) ending in í or ú.

(१) प्राकृतप्रकाश कल्पलतिकयोरीकारोकारान्तानां शब्दानां साधनार्थं न पृथक् सूत्राणि विद्यन्ते। प्रतीयते तत् तेषामपि यथाक्रम मिकारोकारान्तवत् कार्य्याणि भवन्तीति ।

१। शौरसेन्यां प्रथमैकवचने "पिदा" इतिरूपं भवति। यथा "ताद कणो वि एदाए पिदा" In the sauraseni the word *pitṛi* becomes pidá in nom. singular.

२। भातृशब्दस्य जसि 'भादरो' इतिरूपम् दृश्यते। We find also the form 'भादरो' in nom. plu. of *bhrátṛi* as चणगेह्लन्दु एदं वयसिदं ते भादरो।

३। भाषान्तरे अमि 'पिदरं' इति रूपम्। In some dialects we find also the form पिअरं in acc. sing.

In the *Prákritaprakas'a* and *kalpalatiká* no special rules are given for declension of masculine words ending in í or ú. Such words are declined like those ending in *i* or *u* respectively.

(२) हेमचन्द्रेणतु क्विवन्तानां ईकारोकारान्तानां सर्व्वस्यामेव विभक्तौ ह्रस्व विधानं कृतं, सम्बोधनेतु विकल्पेन ।

Accordlng to Hemachandra the final *í* or *ú* of words, which are formed by the application of the suffix *kwip* to the roots, becomes short before all case affixes. This rule is optional in the vocative singular.

गो शब्दस्य पुंलिङ्गे गाव इति रूपं भवति । ततोऽस्यादन्तवत् रूपाणि भवन्ति।

The word *go* takes the form of गाव in the masculine and is declined like words eding in *a*.

स्त्रीलिङ्ग शब्दाः ।

Feminine nouns.

स्त्रीलिङ्ग शब्दानां रूपकथनात् प्राक् स्त्री प्रत्यया विविच्यन्ते । तेच प्रायः संस्कृतवत्, क्वचित्तु विशेष नियमानुगताः ।

Before proceeding to decline feminine nouns it would be necessary to state that the rules for feminine suffixes in sanskrita are in general also applicable to *prákrita*. Some words in prákrita are however subject to special rules, which we enumerate below.

विशेष स्त्री–प्रत्ययाः ।

Suffixes which are applied to some special feminine nouns.

(१) अणादि प्रत्यय निमित्तो योङीरुक्तस्त्रियां तस्य विकल्पः ।

The suffix *ṅí* which is, prescribed by pánini's sútra (4/1/15) to faminine nouns is optionally applied in *Prákrita*.

(२) अजातिवाचिनोनाम्नः स्त्रियां विकल्पेन ङीः ।

Except in words signifying species, the suffix *ṅí* is optionally applied to all feminine nouns, as काली, काला इत्यादि; कुमार्यादौ नित्यमेव the suffix *ṅí* is invariably applied to the words *kumári* &c.

(३) छाया हरिद्राभ्यां वा ।

Ṅí is optionally applied to the words *chháyá* and *Haridrá*, as छाहा, छाही ; हलद्दा, हलद्दी;

(४) स्वस्रादेः स्थाने ससादय, आदन्तवच्चरूपाणि ।

The feminine words *swasṛi* &c. assume the forms of *sasá* &c. and are accordingly declined like words ending in á ; as ससा, नणंदा, दुहिआ ।

(५) अनामि सुपि किं–यत्–तद्भ्यः स्त्रियां ङीर्व्वा ।

When the pronouns *kim, yat,* and *tat* are used in the feminine gender *ṅí* the suffix is optoinally applied to them, as कीओ, काओ &c. (१) ।

॥ स्त्रीलिङ्ग शब्द साधन नियमाः ।

The following are the rules for the declension of feminine nouns.

(१) स्त्रियां जश्शसोः स्थाने उत्, ओत् इत्येतौ वा भवतः; दीर्घश्च वा ह्रस्वस्य ।

१। शौरसेन्यां नेष विधिः प्रवर्त्तते। This rule has no force in the *saura-senī* dialect.

In feminine nouns either *ut* or *ôt* is substituted for both the affixes *jas* and *sas* and the final short vowels become optionally long (१) ।

(२) स्त्रियां वर्त्तमानात् नाम्नः परे टा, ङस, ङीनां स्थाने आत् अत्, इत्, एत्, इत्येत आदेशा भवन्ति । आदन्तात्तु टादीनां स्थाने आत्र भवति ।

In the declension of feminine nouns the affixes *tá*, *ṅas* and *ṅi* change to either *át*, *at*, *it* or et; (२) these affixes do not change to *át* after feminine nouns ending in *á*.

(३) सर्व्वत्र प्रागदीर्घो ङसेर्व्वा ।

The final short vowel of a feminine noun becomes long before all case affixes; but before *ṅasi* the rule is optional. (३) ।

(४) स्त्रीलिङ्गस्य नाम्नोऽमि परे ह्रस्वो वा भवति ।

The final long vowel of a feminine noun becomes short before the affix *am* (acc. sing.)

(५) स्त्रियां वर्त्तमानादीकारान्तात् सोः जश्शसोश्च स्थाने आकारो वा भवति ।

१। शौरसेन्यां जसि स्त्रियां उत् नस्यात् In the *sauraseni ut* is not substituted for the affix *jas* in the feminine nouns.

२। अपभ्रंशे टास्थाने एदेव। In the apabhrans'a only *e* is substitutes for *tá* (instr. sing.)

३ अपभ्रंशे ङसि ङसोःस्थाने हे, भ्यस्आमोः स्थाने हुं, तथा ङेः स्थाने हिँ भवति In the *apabhrans'a he* is substituted for ṅasi and ṅas ; *hum* for bhays and *ám* and *him* for ṅi.

In the declension of feminine nouns ending in í (ई) *á* (आ) is optionally substituted for *su* (nom. sing.) *jas* (nom. plu.) and *sas* (acc. plu.)

(६) आवन्तात् सम्बोधने आप एत्वं ।

The final á of the feminine nouns formed by the application of the suffix á*p* after them, changes to *e* in vocative singular ; as हेमाले, अन्यत्रतु न भवति। This rule is not applied to nouns ending in *á* not so formed ; as हेपिउच्छा ;

आकारान्त स्त्रीलिङ्गशब्दाः ।

Declension of feminine nouns ending in á.

लता शब्दाः ।

	एकवचनं	वहुवचनं
१मा (nom.)	लदा	लदा, लदाओ, (१) लदाउ
२या (acc.)	लदं	लदा, लदाओ, लदाउ
३या (instr.)	लदाए, लदाइ लदाअ	लदाहि, लदाहिं, लदाहिँ
५मी (abl.)	लदादो, लदाए इत्यादि	लदहिंतो इत्यादि
६ष्ठी (gen.)	लदाए, लदाइ, लदाअ	लदाणं, लदाण
७मी (loc.)	लदाए लदाइ लदाअ	लदासु लदासुं
सं (voc.)	हे लदे	लदाओ

सर्व्वे आकारान्ता लतावत् ।

---

१ । Observe that in Prakrita, no sandhi, is allowed between the vowel of a case affix and the final vowel of the word to which it is applied. प्राकृते प्रातिपदिक विभक्तिस्वरयोर्न सन्धिः ।

All feminine nouns ending in *â* are declined like लता।

इकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्दाः।

Feminine nouns ending *i*.

	एकवचनं	बहुवचनं
१मा (nom.)	बुद्धी,	बुद्धी, बुद्धिओ, बुद्धिउ
२या (acc.)	बुद्धिं	बुद्धी, बुद्धिओ, बुद्धिउ
३या (instr.)	बुद्धीए, बुद्धीइ बुद्धीआ बुद्धिअ	बुद्धीहि बुद्धीहं
५मी (abl.)	बुद्धीए, बुद्धीइ इत्यादि	बुद्धीहिंतो, बुद्धीसुंतो इत्यादि
६ष्ठी (gen.)	बुद्धीए, बुद्धीइ बुद्धीआ, बुद्धीअ	बुद्धीणं, बुद्धीण
७मी (loc.)	बुद्धीए, बुद्धीइ बुद्धीआ, बुद्धीअ	बुद्धीसु, बुद्धीसुं
सं (voc.)	बुद्धी	बुद्धी, बुद्धीओ इत्यादि

सर्व्वे इकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्दा बुद्धिशब्दवत्।

All feminine nouns ending in *i* are declined like the word बुद्धि।

उकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्दाः।

Feminine nouns ending in *u*.

	एकवचनं	बहुवचनं
१म (nom.)	धेणू	धेणू, धेणूओ, धेणूउ
२या (acc.)	धेणुं	धेणू, धेणूओ, धेणूउ

३या (instr.)	धेणूए, धेणूइ, धेणूआ, धेणूअ	धेणूहि, धेणूहिं
५मी (abl.)	धेणूदो, धेणूइ, इत्यादि	धेणूहिंतो, धेणूसुंतो
६ष्ठी (gen.)	धेणूए, धेणूइ, धेणूआ, धेणूअ	धेणूणं, धेणूण
७मी (loc.)	धेणूए, धेणूइ, इत्यादि	धेणूसु, धेणूसुं
सं (voc.)	धेणु, धेणू इत्यादि ।	

सर्व्वं उकारान्त स्त्रीलिङ्ग धेनु शब्दवत् ।

All feminine nouns ending in *u* are declined like the word धेनुः।

ईकारान्त स्त्रीलिङ्गशब्दाः ।

Feminine nouns ending in *í* (ई).

नदी शब्दः ।

	एकवचनं	बहुवचनं
१मा (nom.)	नई, नईआ	नईओ, नईआ
२या (acc.)	नइं	नई, नईओ, नईआ
३या (instr.)	नईए इत्यादि	नईहि, नईहिं
५मी (abl.)	नईए, नईअ, नइदो इत्यादि	नई, नईहिंतो नइसुंतो
६ष्ठी (gen.)	तृतीयावत्	नईणं, नईण
७मी (loc.)	तृतीयावत्	नईसु, नइसुं
सं (voc.)	नइ इत्यादि ।	

सर्व्वं ईकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्दा नदी शब्दवत् ।

All feminine nouns ending in *í* are declined like the word नदी;

उकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्दाः ।

Feminine nouns ending in *ú*

वधू शब्दः ।

	एकवचनं	वज्जवचनं
१मा (nom.)	वज्ज	वज्ज, वज्जओ इत्यादि
२या (acc.)	वज्जं	वज्ज, वज्जओ इत्यादि
३या (instr.)	वज्जए, वज्जइ इत्यादि	वज्जहि, वज्जहिं
५मी (abl.)	वज्जदो, वज्जए इत्यादि	वज्जहिंतो वज्जसुंतो
६ष्ठी (gen.)	तृतीयावत्	वज्जणं, वज्जण
७मी (loc.)	तृतीयावत्	वज्जसु, वज्जसुं
सं (voc.)	वज्ज इत्यादि ।	

सर्व्वे ऊकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्दा वधूवत् ।

All feminine nouns ending in ú are declined like the word वधू ।

ऋकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्दाः ।

Feminine nouns ending in ṛi (ऋ)

मातृ शब्दः ।

	एकवचनं	वज्जवचनं
१मा (nom.)	माआ	माआः
२या (acc.)	माअं (१)	माए
३या (instr.)	माआइ, माआअ इत्यादि	माएहिं माएहि

---

१ । शौरसेन्यां द्वितीयैकवचने 'मादरं' इति रूपं भवति । In the saurasení acc. sing. form of the word मातृ (mátri) is मादरं (madaram.)

५मी (abl.) माश्रादो, माश्राए इत्यादि	माश्राहिंतो, माश्रासुंतो
६ष्ठी (gen.) तृतीयावत्	माश्राणं, माश्राण
७मी (loc.) तृतीयावत्	माश्रासु, माश्रासुं
सं (voc) माश्र इत्यादि (१)	

गो शब्दस्य स्त्रीलिङ्गे गावी, गाई इतिरूपद्वयम्, ततश्च ईकारान्त-स्त्रीलिङ्ग वद्रूपाणि। The word *go* in the feminine gender becomes गावी or गाई and is declined like the words ending in *í*.

अजन्त क्लीव लिङ्गशब्दाः।

Neuter nouns ending in a vowel.

नियमाः (rules.)

(१) क्लीवे वर्त्तमानात् स्वरान्तान्नाम्नः सोः स्थाने म् भवति।

M is substituted for *su* (nom. sing.)

(२) क्लीवे वर्त्तमानात् स्वरान्तान्नाम्नः परयोर्जश्शसोः स्थाने इँ, इं, णिश्चेत्येत आदेशा भवन्ति। (२)।

In, im or ṇi is substitutëd for *jás* and *śás*.

(३) क्लीवे सम्बोधने सुलोपो भवति।

The voc. sing. affix *su* vanishes after all neuter nouns.

१। हेमचन्द्र मते मातृ शब्दस्य 'माई' 'माअरा' इति रूपद्वयं भवति। According to Hemchandra the word *mátri* assumes also two other forms viz: माई' and 'माअरा.'

२। शौरसेन्यां क्लीवे जश्शसोः स्थाने केवलं णिरादेशः। In the Saurasení dialect, only ṇi is substituted for *jas* and *sas* after neuter nouns. अपभ्रंशे 'इं' एव and in the *apabhransa*, only *im* is the substitute for *jas* and *sas*.

(४) क्लीवे सौपरे इदुतोर्नदीर्घः ।

The final *i* or *u* of a neuter noun does not become long before *su* (nom. sing.)

अकारान्त क्लीव लिङ्ग शब्द रूपाणि । Declension of neuter nouns ending in *a*.

कुल शब्दः ।

	एकवचनं	बहुवचनं
१मा (nom.)	कुलं	कुलाणि, कुलाइं, कुलाइँ
२या (acc)	कुलं	कुलाणि, कुलाइं, कुलाइँ
सं (voc.)	हे कुलं	

पुम्बदन्यत् । The remaining are like masculine words ending in a.

इकारान्त क्लिव लिङ्ग शब्द रूपाणि । Declension of neuter nouns ending in *i*.

दधि शब्दः ।

	एकवचनं	बहुवचनं
१मा (nom.)	दहिं, दहि	दहीणि, दहीइं, दहीइँ
२या (acc.)	दहिं, दहि	दहीणि, दहीइं, दहिइँ
सं (voc.)	दहि	

पुम्बदन्यत् । The remaining like masculine in *i*.

उकारान्त क्लीव लिङ्ग शब्द रूपाणि । Declension of neuter nouns ending in *u*.

मधु शब्दः ।

	एकवचनं	बहुवचनं
१मा (nom.)	महुं, महु	महूणि, महूइं, महूइँ

२या	(acc.) मऊं, मऊ	मऊणि, मऊइं, मऊइँ
सं	(voc.) मऊ	

युष्मदन्यत्। The remaining like masculine in *u.*

हलन्ता शब्दाः। Declension of nouns ending in consonants.

प्राकृते हलन्ताः शब्दा एव न सन्ति। केषाञ्चिदन्त्य-हलां लोपः केषाञ्चाजन्ते परिणामस्तत एव हलन्त शब्द साधनार्थं न नियम विशेषा लक्ष्यन्ते। प्राकृताचार्य्यैर्हि केवलमात्मन् राजनित्येतयोः शब्दयोः साधनार्थं कति नियमान् कृत्वा तएवान्यत्र नान्तेषु यथादर्शनं प्रवर्त्तिताः।

As final consonants in sanskrita words are elided in *Prakita* or such words are transformed into others ending in vowels, Prakita granmarians do not give rules for declension of words ending in consonants ; some special rules are however found for declesion of átman and *Rájan* and these are said to be applicable to words ending in *n* as far as usage of old authorities may allow.

राजन् शब्द रूपाणि।

Declension of the word *rájan.*

	एकवचनं	वऊवचनं
१मा	(nom.) राआ (१)	राआणो, राआ
२या	(acc.) राअं	राए, राआणो

---

१ हेमचन्द्र मते मान्तस्य पुंसि विकल्पेमाणादेशो भवति। According to Hem chandra, ána is optionally substituted for the final letter of the nouns-ending in n as राआणो राआ इत्यादि।

३या (instr.)	रणा, राइणा	राएहिं
५मी (abl.)	राआदो, रणो, राआदु, राइणो	राआहिंतो, राइहिंतो
६ष्ठी (gen.)	रणो, राइणो, राअस्स	राआणं, राइणं, राआण
७मी (loc.)	राअम्मि, राए, राइम्मि	राएसु, राएसुं
सं (voc.)	राआ, राअं इत्यादि	

आत्मन् शब्द रूपाणि ।

Declension of the word *Atman*.

	एकवचनं	बहुवचनं
१मा (nom.)	अप्पा, अप्पाणो	अप्पाणा, अप्पाणो, अप्पा
२या (acc.)	अप्पाणं, अप्पं	अप्पाणे, अप्पणो
३या (instr.)	अप्पाणेण, अप्पणा	अप्पाणेहिं, अप्पेहिं
५मी (abl.)	अप्पाणाओ, अप्पणो, अप्पाओ, अप्पादो इत्यादि	अप्पाणाहिंतो अप्पाहिंतो इत्यादि
६ष्ठी (gen.)	अप्पाणस्स, अप्पणो	अप्पाणाणं, अप्पाणं
७मी (loc.)	अप्पाणम्मि, अप्पे	अप्पाणेसु, अप्पेसु
सं (voc.)	अप्पं इत्यादि ।	

युवन्, ग्रावन्, ब्रह्मन् इत्यादयो नकारान्ता आत्मन् शब्दवत् ।

All other nouns ending in n as युवन् &c. are declined like *átman.*

प्राकृत कल्पलतिकायां सौ परे भवद्भगवद्भ्रांतस्यानुस्वारो विहितः ।

According to *prákrita kalpalatiká* the final t of the words *bhabat* and *bhagabat* changes to *anuswara* before

su. (both nom. and voc. sing.) भवं (भवान्), हे भवं (हेभवन्) भअवं (भगवान्), हे भअवं (हे भगवन्) ; (१) ।

प्राच्यायां भवच्छब्दस्य स्त्रीलिङ्गे भोदी इतिरूपं भवति ।

In the Práchyá *dialect* the feminine form of bhabat is bhôdi.

सर्व्वनाम शब्दाः ।

The Pronouns.

प्राकृते सर्व्वनाम-सम्बन्धिनः केऽपि साधारण नियमा न दृश्यन्ते, सर्व्व एव नियमा विशेष—स्वभावाः । केवल अदन्तसर्व्वनामशब्दानां साधनार्थं कति साधारण नियमाः सन्तीति तेषामुल्लेखः क्रियते । अन्येषान्तु साधन नियमा स्तत्तदुदाहरणेभ्योऽवगन्तव्याः । (२) ।

There are no general rules in the prakrita grammar for the declension of pronouns Almost every pronoun is specially treated. But the declensions of the pronouns ending in *a* are subject to some common rules which we shall here notice. The declension of other pronouns may be gathered from the several examples given below.

---

१ शौरसेन्यां नियम एष मघवत् शब्देऽपि प्रवर्त्तते। In the sauraseni this rule is also applied to *Maghabat,* तत्र दुर्व्वाससः सौ दुव्वासा इति रूपं In the Sauraseni the word *Durbásas* becomes dubbásá before nom. sing.

२। सर्व्वनामशब्दा अथवा सर्व्वादिगणाः (The *sarvádi* class) सर्व्व, विश्व, उभ, उभय, डतर, डतम, (प्रत्ययान्त) ; इतर, अन्यतर, त्वत्, त्व, नेम, सम, सिम, त्यद्, यद्, एतद्, इदम्, अदस्, एक, द्वि, युष्मद्, अस्मद्, भवत्, किम्।

अदन्तसर्व्वनाम साधन नियमाः ।

Special rules for the declensions of pronouns ending in *a*.

(१) । सर्व्वादे रतः परस्य जस एङ्भवति ।

E is substituted for *jas* (nom. plu.) after the word *sarva* &c. when used in the masculine gender. (१)

(२) । सर्व्वादेरदन्तात् आमो एसिं इत्यादेशो वा भवति । ङेस्य स्सिं, म्मि, त्थ इत्येत आदेशा भवन्ति, तथेदमेतदौ वर्ज्जयित्वा ङेर्हिंश्चादेशो भवति ।

After the pronouns of the *sarvádi* class used in the masculine or neuter gender, the affix *ám* becomes *esim*, and *ṅi* becomes *smim, mmi, tth* or *him* optionally. But it does not become *him* after *idam* and *etad.* (२)

सर्व्व शब्द पुं रूपाणि ।

Declension of the word *sarva* masculine.

	एकवचनं	बहुवचनं
१मा (nom.)	सव्वो	सव्वे
२या (acc.)	सव्वं	सव्वे

---

१ । शाकर्य्यां सर्व्वनाम्न एव, In the Sákari, *e* is optionally substituted for first a of *sarvadi* as सेव्वे, सव्वे ।

२ । शौरसेन्यां इदम् किं यत्तद्भ्य आम एसिं न स्यात् । In the *Sauraseni, esim* is not substituted for *ám* in *idam, kim, yat* and *tat,* टक्क भाषायां किमादेरामो 'हं' स्यात् । In the *Takka* dialect, *ham* is substituted for *ám* after kim &c. अपभ्रंशे अकारान्तात् सर्व्वनाम्नो ङे र्हिंमेव केवलं । In the *Apabhransa,* only *him* is substituted for ṅi after sarvádi ending in *a*.

३या (instr.)	सव्वेण	सव्वेहिं
५मी (abl.)	सव्वदो सव्वत्तो इत्यादि	सव्वेहिंतो इत्यादि
६ष्ठी (gen.)	सव्वस्स	सव्वेसिं सव्वाणं
७मी (loc.)	सव्वस्सिं सव्वम्मि सव्वत्थ सव्वहिं (१)	सव्वेसु सव्वेसुं

सर्व्वादीनां स्त्रीलिङ्गे आदन्त स्त्रीलिङ्ग शब्दवत्, क्लीवे अदन्त क्लीव लिङ्ग शब्दवत् रूपाणि ।

In the feminine gender *sarvadi* are declined like feminine words ending in á, and in the neuter like those ending in *a*.

एवं विश्वादयः। The word *viswa* &c. which come under *sarva* class are thus declined.

अपभ्रंशे सर्व्वस्य साहादेशः ।

In the *Apabhransa,* साह is substituted for सर्व्व।

यत् शब्द पुं रूपाणि ।

Declension of the word *yat* (masculine.)

	एकवचनं	बहुवचनं
१मा (nom.)	(२) जो	जे
२या (acc.)	जं	जे
३या (instr.)	जेण, जिण	जेहिं
५मी (abl.)	जत्तो, जदो जम्हा जाओ	जाहिंतो, जासुंतो इत्यादि

१। अपभ्रंशेऽदन्तात् सर्व्वादेः ङसे र्हां इत्यादे शो भवति। In the *apabhransa ham* is substituted for *ṅasi* after *sarvadi* तथा ङेः केवल हिम् एव and only *him* for *ṅi* (loc. sing.)

१। अपभ्रंशे भ इति रूपं भवति।

६ष्ठी (gen.)	जस्स जास (१)	जाणं जेसिं (२)
७मी (loc.)	जस्सिं, जम्मि, जहिं (३) जत्थ	जेसु

यच्छब्दस्य स्त्री लिङ्गे आम वर्ज्जिते ङीर्व्वा भवति। यथा जो, जीया, इतयादि।

The suffix ńí is applied to the feminine of *yat* before all the case affixes except *ám* (gen. plu.)

तत् शब्द रूपाणि।

Declension of the word *tat* (masc.)

	एकवचनं	बहुवचनं
१मा (nom.)	सो	ते, दे
२या (acc.)	तं, णं	ते, दे
३या (instr.)	तेण, तिणा, (४) णेण	तेहिं, णेहिं
५मी (abl.)	तत्तो, तदो, ता, तम्हा, ताओ	ताहिंतो इत्यादि
६ष्ठी (gen.)	तास, से, तस्स (५)	ताणं तेसिं, सिं (६) दाणं
७मी (loc.)	तस्सिं, तम्मि, तत्थ, तहिं (७)	तेसु इत्यादि

१। अपभ्रंशे (In the apabhransa) पुं masc 'जासु' स्त्री (fem.) जहे।

२। शौरसेन्यां (In the sauraseni) केवलं (only) जाणं; टक्कभाषायां (In the takka) जाहं, जाणं, इति रूप द्वयं।

३। कालार्थे जाहे, जाला when ńi (loc. sing.) signifies time the word *yat* assumes the forms जाहे and जाला before it.

४। पैशाच्यां (in the paisáchi पुं masc) 'नेन' स्त्री (fem.) नाए।

५ सौरसेन्यां ङसि 'तस्य,' 'से' इति आमि च ताणमिति The form 'तास' is not used before ńas in the sauraseni, and 'ताण' is the only form before ám. अपभ्रंशे (in the *apabhransa*) ङसि (before gen. sing.) पुं (masc) तहु, स्त्री (fem.) तासु; टक्कभाषायां (in the takka) आमि (before gen. plu.) ताहं ताणं

६। कालार्थे when ńi signifies time ताहे, ताला, शौरसेन्यां ङेर्म्मि र्न भवति। in the sauraseni *mmi* is not substituted for ńí. अपभ्रंशे In the *apabhransa* पुं masc तहिं, स्त्री तहे।

७। अपभ्रंशे चं इति रूपं।

तच्छब्दस्य स्त्रीलिङ्गे प्रथमैक वचने सा इति रूपं।

The word *tat* assumes the form of 'सा' in feminine nom. sing. क्लीवे (in neuter) 'तं'; स्त्रियामाम्-वर्ज्जिते ङी च। The suffix *ní* (ङी) is also applied to it before all case affixes except *ám* (gen. plu.) यथा ती, तीआ इत्यादि।

एतच्छब्द पुं रूपाणि।

Declension of the word *etad* (*masculine.*)

	एकवचनं	बहुवचनं
१मा (nom.)	एस, एसो, (१)	एते, एदे;
२या (acc.)	एतं,	एते, एदे
३या (instr.)	एदिणा, एदेण, एणं	एतेहिं, एदेहिं, एएहिं
५मी (abl.)	एत्तो, एत्ताहो, एआओ इत्यादि	एतेहिंतो, इत्यादि
६ष्ठी (gen.)	एअस्स, एदस्स, (२) एअस्स, से	सिं, एएसिं, एदाणं (३)
७मी (loc.)	अयम्मि, एत्थ, इअम्मि, (४) एअम्मि, एअस्सिं इत्यादि	एएसु, एदेसु, इत्यादि

अदस् शब्द पुं रूपाणि। Declension of the word अदस् masculine.

१। क्लीवे (in the neuter) इदं एअं इति रूपद्वयं; स्त्रियां (in the feminine एसा, इणमा इति रूपद्वयं; अपभ्रंशे (In the *Apabhrans'a*) पुं (masculine) एहो स्त्री (feminine) एह, क्ली (neuter) एहु; शौरसेन्यां एस इति रूपं न स्यात् the form 'एस' is not used in the *Sauraseni* dialect.

२। अपभ्रंशे (In the *Apabhransa*) ङसि (before gen. sing.) एअहां इति रूपं।

३। शौरसेन्यां (In the *Sauraseni*, केवलं (only) एदाणं, टक्क भाषायां (In the *Takka*) "एदहं" "एदाणं" इति रूप द्वयं

४। अपभ्रंशे (In the *Apabhransa* 'एद' इति रूपं।

एकवचनं	बहुवचनं
१मा (nom.) अमू (१)	अमूणो
२या (acc.) अमुं	अमूणे
३या (instr.) अमुणा	अमूहिं
५मी (abl.) अमूओ, अमूउ, इत्यादि	अमूहिंतो इत्यादि
६ष्ठी (gen.) अमुणो अमुस्स	अमूणं
७मी (loc.) अमुम्मि, अयम्मि, इअम्मि	अमूसु इत्यादि

इदम् शब्द पुं रूपाणि। Declension of the word इदम् (*masculine.*)

एकवचनं	बहुवचनं
१मा (nom.) इमो (२) (अअं)	इमे
२या (acc.) इमं, णं	इमे
३या (instr.) इमिणा, इमेण, णेण	एहिं, इमेहिं, णेहिं
५मी (abl.) इदो, इमादो, इत्तो इत्यादि	इमेहिंतो इत्यादि

१। अदस् शब्दस्य प्रथमैकवचने सर्व्वत्र अह इति च रूपं भवति। The form (अह) also is used in all genders in the sing. शौरसेन्यां अह इति रूपं न भवति। In the *Sauraseni* this form is not used. साधारणतः स्त्रियां अमू, तथा क्लीवे अमुं, इति। But the forms अमू and अमुं are generally used in feminine and neuter respectively.

२। इदम् शब्दस्य स्त्रीलिङ्गे सौ, इअं, इमिआ तथा क्लीवे सौ, अमिच, इदम् इणम् इति रूप द्वयं भवति। In feminine nom. sing. it has two forms इअं इमिआ; and the forms in neuter before nom. and acc. sing. are इदम् and इणम्। शौरसेन्यां (In the *Sauraseni* the feminine form in the nom. sing.(स्त्रियां सौ) is इअं, and (क्लीवे) in the neuter इदम् इमम्। अपभ्रंशे (In the *Apabhransa*) इदमो आयादेशः (आय is substituted for इदम्)।

६ष्ठी (gen.)	अस्स, इमस्स, से	इमाणं, सिं (१)
७मी (loc.)	अस्सिं, इमस्सिं, इह, ण	एसु

किं शब्द पुं रूपाणि (२)। Declension of *kim* (masculine.)

	एकवचनं	बहुवचनं
१मा (nom.)	को (३)	के
२या (acc.)	कं	के
३या (instr.)	किणा, केण	केहिं
५मी (abl.)	कीणो, कोस, कम्हा, कत्तो कदो (४)	केहिंतो इत्यादि
६ष्ठी (gen.)	कास, कस्स (५)	कास, केसिं, काणं
७मी (loc.)	कहिं, कस्सिं कम्मि, कत्थ (६)	केसु इत्यादि

कालार्थे (when *ṅi* (ङि) signifies time it has the following forms काहे, काला, कइआ।

१। शौरसेन्यां आमि केवलं इमाणं इति रूपं। In the *Sauraseni* it has only one form इमाणं in the (gen. plu.)

२। अपभ्रंशे किमः स्थाने 'काइ' 'कवणो' इत्यादेशौ च In the *Apabhransa* 'काइ' and 'कवण' are optionally substituted for *kim.*

३। स्त्रियां (in feminine) का and क्लीवे (in neuter) किं।

४। शौरसेन्यां (In the *Sauraseni*) ङसौ the form before *ṅasi* is कुदो अपभ्रंशे (in the *Apabhransa*) कहां।

५। स्त्रियां (in the feminine the forms before *n*'*s* are किस्सा, कीसे) कीअ, कीआ, कीई, कीए ; शौरसेन्यां पुंसि कास न भवति। the form कास is not used before ṅas masculine in the *Sauraseai* अपभ्रंशे (in the *Apabhransa*) पुं) masculine कासु, स्त्रियां (in the feminine) कहे।

६। शौरसेन्यां कम्मि इति रूपं न। The form 'कम्मि' is not used in the *Sauraseni.*

युष्मच्छब्द रूपाणि। Declension of the word युष्मत् (*yushmat.*)

	एकवचनं	बहुवचनं
१मा (nom.)	तुमं, तं, तुं, तुवं, तुह	झे, तुज्झे, तुज्झ तुम्ह, तुम्हे, उम्हे, तुह्मे
२या (acc.)	तं, तुं, तुवं, तुमं तुह, तुमे, तुए	वो, तुज्झे, तुज्झ, तुम्हे, तुह्मे,
३या (instr.)	दे, ते, तइ, तुए, तुमं तुमइ, तुमए, तुमे, तुमाइ	तुम्हेहिं, तुह्मेहिं, उम्हेहि, उज्झेहि, तुज्झेहि, इत्यादि
५मी (abl.)	तत्तो, तइत्तो, तुवत्तो तुमत्तो, तुज्झत्तो, तुम्हत्तो, तुहत्तो, तुह्मत्तो तदो, तुव, दुहि, तुमहिंतो, इत्यादि।	तुम्हाहिंतो तुज्झाहिंतो तुज्झत्तो, तुम्हत्तो तेहिंतो, दुहिंतो इत्यादि।
६ष्ठी (gen.)	तुह, तुज्झ, तुम्म, तुइ, तु, ते, तुम्ह, तुह, तुहं, तुव, तुम, तमे, तुमाइ, दे,तुह्म	वो, भे, तुज्झ, तुह्माण, तुम्हाण, तुमाण, तुहाण उम्हाण, तुवाण इत्यादि
७मी (loc.)	तइ, तए, तुमए, तुमे, तुमाइ तइ, तुम्मि, तुमम्मि, तुवम्मि, तुहम्मि, तुज्झम्मि, इतयादि	तुसु, तुम्हेसु, तुह्मेसु तुहसु, तुमसु, तुहेसु इतयादि

मागध्यां युष्मद् शब्दस्यस्थाने तुपपं, तुम्ह इत्यादेशौ भवतः।

In the mágadhí तुपपं, and तुम्ह are substituted for yusmad.

शौरसेन्यां युष्मच्छब्द रूपाणि।

एकवचनं	बहुवचनं
१मा, (nom.) २या, (acc.) तुमं	तुम्हे
३या (instr.) तए,	तुम्हेहिं
५मी (abl.) तुम्हादो	तुम्हाहिंतो
६ष्ठी (gen.) ते, दे, तइ, तुम्ह	तुम्हाणं
७मी (loc.) तइ, इत्यादि	तुम्हेसुं

अपभ्रंशे युष्मच्छब्द रूपाणि ।

एकवचनं	बहुवचनं
१मा तुहु	तुम्हे, तुम्हाइं
२या तइं, पइं	तुम्हेहिं
५मी तउहोंत, तधु होंत, तुह्यु होंत	तुम्हहं
(आमि) तुम्हहं, (सुपि) तुम्हासुं	

अस्मच्छब्द रूपाणि । Declension of the word *asmad*.

	एकवचनं	बहुवचनं
१मा (nom.)	अहं, अहम्मि, अम्मि, अम्हि, हं, अहअं, म्मि	भे, वअं अम्ह, अम्हे, अम्हो, मो
२या (acc.)	णेणं, मि, अम्मि, अम्हं, मं, ममं, मिमं, अहं	अम्हे, अम्हा, णो, णे, अम्ह
३या (instr.)	मिमे, ममं, ममए, मए, ममाइ, मइ, इणो, मआ	अम्हेहि, अम्हाहिं, अम्ह, अम्हो, णे
५मी (abl.)	मइत्तो, ममत्तो, मत्तो, महत्तो, मह्यत्तो, मइदो, ममदुहि इतयादि	ममत्तो, अम्हत्तो, ममाहिंतो, ममासुंतो, ममेसुंतो, अम्हेहिंतो इत्यादि

	एकवचनं	बहुवचनं
६ष्ठी (gen.)	मे, मम, मइ, मह, महं, मज्झ, नज्झं अम्ह, अम्हं	णे, णो, मज्झ, अम्ह, अम्हं, अम्हे, अम्हो, मम, अम्हाणं, महाणं, मज्झाणं
७मी (loc.)	मि, मइ, ममाइ, मए, मे, अम्हम्मि, ममम्मि, महम्मि, इत्यादि	अम्हेसु, ममेसु, महेसु, मएसु, एवं अम्हसु, ममसु इत्यादि

(१) शौरसेन्यां "अस्मच्छब्दरूपाणि" declension of *asmad* in the *saursani* dialect.

	एकवचनं	बहुवचनं
१मा (nom.)	हो, अहं	अम्हे, वयं
२या (acc.)	मं	अम्हे
३या (instr.)	मए	अम्हेहिं
५मी (abl.)	मत्तो, ममादो	अम्हेहिंतो इत्यादि
६ष्ठी (gen.)	मे, मम, मह	अम्ह, अम्हाणं
७मी (loc.)	मइ, मए	अम्हेसु

मागध्यां अहं वयमोःस्थाने "हगे" "हके" इत्यादेशौ भवतः।
In the *mágadhi* हगे and हके are substituted for अहं and वयं।

अपभ्रंशे "अस्मद्" शब्दरूपाणि। Declension of "*asmad*" in the *apabhransa*.

	एकवचनं	बहुवचनं
१मा (nom.)	हउ	अम्हे, अम्हइ
२या (acc.)	मइ	अम्हे, अम्हइं

३या (instr.) मइ	अम्हेहिं
५मी (abl.) मझ, मह्य	अम्हेहिंते
६ष्टी (gen.) मझ, मह्यु	अमह्हे
७मी (loc) मइ &c.	अमह्हासु

द्वि शब्दस्य रूपाणि। Declension of the word *dwi*.

वज्ञवचनं		वज्ञवचनं	
१मा (nom.)	दो, दुवे, दोणि, वेणि, दुणि, विणि	५मी (abl.)	दोहिंतो वेहिंतो, इत्यादि
२या (acc.)	दो, दुवे, दोणि, वेणि, दुणि, विणि	६ष्टी (gen.)	दोण्हं, (१) दोष्षं वेष्षं
३या (instr.)	दोहिं, दोहि, विहि	७मी (loc.)	दोसु, वेसु

त्रि शब्दस्य रूपाणि। Declension of the word *tri* (त्रि)

वज्ञवचनं	वज्ञवचनं
१मा (nom.) तिण्णि	५मी (abl) तीहिंती
२या (acc.) तिण्णि	६ष्टी (gen.) तिष्षं
३या (instr.) तीहिं	७मी (loc. तीसु

चतु: शब्दरूपाणि। Declension of the word *chatur* (चतुर)

वज्ञवचनं		वज्ञवचनं	
१मा (nom.)	चत्तारी, चउरो, चत्तारि	२या (acc)	चत्तारो, चउरो, चत्तारि

१। संख्यावाचकेभ्य आमो ण्हं ण्ह इत्यादेशौ भवतः ण्हं or ण्ह is substituted for *ám* after the words signifying number as पंचण्ह, छण्ह, सत्तण्ह इत्यादि विंशत्यादे र्न भवति This rule is not applied to विंशति। &c.

३या (instr.) चऊहिं ६ष्ठी (gen.) चउण्हं

५मी (abl.) चऊहिंतो ७मी (loc.) चउसु

॥ शेषाणामदन्तवत् ॥ उक्तेभ्योऽन्येषां संख्यावाचकानामदन्तवत् रूपाणि भवंति ।

All other words signifying number are declined like words ending in *a*.

पञ्चन् शब्दस्य स्त्रियां 'आप' भवति The suffix *áp* is applied to *panchan* पञ्चन् (in the feminine) *as* पञ्चा, पञ्चाहिं इत्यादि ।

विभक्त्यादेश विधिः ।

तादर्थ्ये षष्ठी वा ।

The genetive is optionally used for the dative when the latter signifies 'तादर्थ्य' "for it."

प्राकृते विभक्ति व्यवहारस्य नियमो नास्ति, क्वचित् द्वितीयातृतीययोः सप्तमी, पञ्चम्यास्तृतीया, सप्तम्याद्वितीया, प्रथमाया अपि द्वितीया ; The use of the cases in the prakrita dialects is very anomalous, we find in some instances the use of locative for acc. and instr., that of instr. for the ablative, in others the acc. is used for the locative and even for the nominative. (१)

---

१ । शाबर्य्यां सप्तम्यां पञ्चमी। In the sábari ablative is used for the locative.

इति चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः।

प्रथमः पादः ।

(तिङन्त प्रकरणम्) Verbs.

प्रत्यय—विवेकः ।

Of the affixes.

प्राकृते क्यङ् यङादि प्रत्ययानां न विशेषनियमा वर्त्तन्ते। केवलं हेमचन्द्रस्य व्याकरणे "क्यङोर्यलुक्"। इत्येकं सूत्रं दृश्यते।

Prákrita grammars in general do not give special rules regarding suffixes *kyan*, *yan*, &c. In Hemchandrá's vyákarna only we find the rule *'kyanoryaluk'* ie the 'y' of the suffix *kyan* is elided, as, गरुआइ (अगुरुर्गुरुर्भवति)।

(२) प्राकृते गणभेदव्यवस्थैव नास्ति ।

In prákrita the distinction of gana or classes of roots is not observed. All roots are conjugated alike.

(३) प्राकृते तिबादीनां तिङां वर्त्तमान काले वक्ष्यमाण रूपाणि भवन्ति। तथादन्तांश्चवर्ज्जयित्वा धातूनां नात्मने परस्मैपदित्व-भेदोऽपि ।

The conjugation affixes *tip* &c. of roots in several pronouns are changed to the following in the present tense, no distinction being recognized between parasmai and atmnepadi roots except in those ending in *a*. (१)

(१) अत्रहि पाणिनीयप्रस्थानानुसारत स्तिबादीनां स्वरूप मवगन्तव्यम्। We must understand here by tip &c. the affixes mentioned in the *sútra* 3/4/38 of *Panini*. यथा तिप, तस, झि ; सिप, थस, थ ; मिप, वस्. मस् ; त, आताम् झ ; थास, आथां, ध्वम् ; इवहि, महिङ ; शौरसेन्यां सर्व्वे धातवः परस्मैपदिनो भवन्ति। In the sauraseni all roots are used in the Parasmaipadi.

वर्त्तमानकाल-प्रत्ययाः । (the affixes of the present tense.)

	Singular एकवचनं	Plural बहुवचनं
प्रथम पुरुषस्य (3rd person)	i इ (१) ;	nti, nte, ire, न्ति, न्ते, इरे
मध्यम पुरुषस्य (2nd person)	सि si ;	इत्था, ह (itthá, ha)
उत्तम पुरुषस्य (1st person)	मि, mi ;	मो,मु,मा ,(mo, mu, má)(२)

(४) अकारान्तानामात्मनेपदिधातूनां प्रथम मध्यमयोरेकवचनस्य स्थाने यथासंख्यं ए, से इत्यादेशौ वा भवतः ।

The atmanepadi roots ending in *a* take optionally e and *se* in the 3rd and 2nd person singular instead of *i* and *si* ; as तुवरए, तुवरसे, (त्वरते, त्वरसे) ;

(५) अदन्ताद्धातोर्मीपरे अत आत्वं वा भवति ।

A' is optionally substituted for the final a of roots ending in a, when *mi* follows, as हसामि, हसमि इत्यादि ।

---

(१) । सर्व्वत्र हि प्राकृते द्विवचनं नास्तीति ; The reader should remember that there is no dual number in the Prákṛita.

(२) । अपभ्रंशे वर्त्तमाने तिबादीनां स्वरूपाणि यथा In the apabhrans'a the affixes *tip* &c. are changed into the following in the present tense.

	sing. एकवचनं	plu. बहुवचनं
प्रथम पुरुषस्य (3rd person)	*i* (इ)	nti (न्ति) &c.
मध्यम पुरुषस्य (2nd person)	*hi* (हि)	hu (हु)
उत्तम पुरुषस्य (1st person)	*u* (उ)	(hum) हुं

पैशाच्यां ति स्थाने ति, ते, इत्यादेशौ भवतः । In the Paisachi *ti* and *te* are substituted for 3rd person singular.

शौरसेन्यां तिस्थाने 'दि' भवति In the sauraseni *di* is substituted for ti as होदि, भोदि (भवति) इत्यादि ।

(६) अकारान्ताद्धातो र्मोमुमेषु परेषु अत इत्त्वं मात्त्वञ्च भवति, क्वचिदेत्त्वमपि।

I or *á* is substituted for the final a of root when *mo, mu,* or *ma* follows, in some instances *e* is also substituted for the same, as हसिमो, हसामो, हसेमो; हसिमु, हसेमु इत्यादि।

अकारान्त धातूनां वर्त्तमान रूपाणि।

The conjugation of roots ending in *a* in the present tense.

भण धातुः। root bhana.

	Singular. एकवचनं	Plural. बहुवचनं
प्र. पु. (3rd per.)	भणइ, भणए	भणन्ति, भणन्ते, भणिरे
म. पु. (2nd per.)	भणसि, भणसे	भणह, भणित्था
उ. पु. (1st per.)	भणामि, भणमि	भणामो, भणिमो, भणेमो इत्यादि

एवं हसपठादयः-

अस धातुस्तु विशेषनियममनुसरति The root *as* is conjugated in the following (way); as.

अस धातु रूपाणि।

	एकवचनं	बहुवचनं
प्र. पु. (3rd per.)	अच्छइ, अत्थि	अच्छंति, अत्थि
म. पु. (2nd per.)	सि, अच्छसि, अत्थि	अत्थि, अच्छित्था, अच्छह
उ. पु. (1st per.)	म्हि, अत्थि, अच्छामि	म्हो, म्हा, इत्यादि

(७) भूतार्थे विहितस्य प्रत्ययस्य स्थाने स्वरान्तात् ही, सी, हीअ, इत्येत आदेशा भवन्ति ।

In the past tense *hi, si, hiya*, is indiscriminately used for the affixes after roots ending in a vowel in all persons and numbers, as कासी, काही, काहीअ, (अकार्षीत् अकरोत्, चकार इत्यादि) ; ठासी, ठाही, ठाहीअ (अस्थात्, अतिष्ठत् तस्थौ) ;

(८) व्यञ्जनान्ताद्धातोः परस्य भूतार्थे विहितस्य प्रत्ययस्य स्थाने 'इअ' आदेशो भवति ।

In the past tense *iya* is substituted for all the affixes in the roots originally ending in consonant (१), as गेण्हीअ (अग्रहीत् अगृह्णात्, जग्राह) ; असधातो र्भूतार्थेन प्रत्ययेन सह 'आसि' 'रहेसि' इत्यादेशौ भवतः । आसि or रहेसि is substituted for the root *as* in the past tense, as आसि, (सः, त्वं, अहं इत्यादि) प्रकाशेत्वेकवचनेष्वयं विधिः। According to the Prákritaprakas'a this rule is used in the singular only.

(९) भविष्यति तिवादीनां रूपाणि ।

In the future tense the conjugation affixes *tip* &c. assume the following forms.

---

(१)। प्राकृतप्रकाशमते भूते प्रत्ययस्य ईअ आदेशो भवति, एकाचस्तु धातो-र्हीयादेशः। According to prákṛita prakasa *Iya* is substituted for the affix, after roots in the past tense and *hiya* after a monosyllabic root, as हुवीअ, (अभूत्, अभवत्, बभूव) ; काहीअ, (अकार्षीत, अकरोत्, चकार) ; प्रायोभूते निष्ठान्त प्रयोग एव दृश्यते। In the past tense generally the verbs formed with the affixes *kta* and ktabatu are used.

	Singular. एकवचनं	Plural. बहुवचनं
प्र. पु (3rd per.)	*hi-i* (हिइ)	*hinti, hinte, hire* (हिन्ति, हिन्ते, हिरे)
म. पु (2nd per.)	*hisi* (हिसि)	*hitha, hiha* (हित्थ हिह)
उ. पु. (1st per.)	himi, hami, ssami, or ssam (हिमि, हामि, स्सामि, स्सम्	*hissá, hiha* हिस्सा, हिहा (१)

भविष्यति धातु रूपाणि ।

The conjugation of the roots in the future.

भू धातु रूपाणि।

	Singular. एकवचनं	Plural. बहुवचनं
प्र. पु. (3rd per.)	होहिइ, (भविष्यति भविता वा)	होहिन्ति, इत्यादि (भविष्यन्ति, भवितारो वा)

(१)। शौरसेन्यां भविष्यदर्थे प्रत्यये परे स्सिर्भवति। स्स इति कल्प लतिका। In the sauraseni the syllable *ssi* is used after roots in the future, according to kalpalatika *ssa* is used instead of *ssi*; मौतु न but this auxilary is not used before *mi* धातोरुत्तरत इकाराश्च, and *i* is also joined to the roots, as भविस्सिदि, करिस्सिदि इत्यादि।

अवन्त्यां धातुतिङोर्मध्ये भविष्यद्विषये ज्ज, ज्जा, स्था नां In the *abanti* jj or jjá is used between affixes and roots in the future, as होज्जइ, होज्जाइ, (भविष्यति) पैशाच्यां भविष्यति तेः 'एस्स' 'एव' In the Paisachi essa is substituted for the affix ti 3rd person singular in the future.

अपभ्रंशे भविष्यदर्थे विषयस्य त्यादेः आसो वा भवति, कल्पलतिकामते इसश्च। In the apabhransa *ása* is optionally substituted for affixes in the future, according to kalpalatika *isa* is also substituted for them.

म. पु. (2nd per.)	होहिहि (भवि-ष्यसि, इत्यादि)	होहित्था, होहिह (भविष्यथ (इत्यादि)
उ. पु. (1st per.)	होहिमि, होस्सामि, होस्सं, (भविष्यामि इत्यादि)	होहामो, होस्सामो इत्यादि (भविष्यामो इत्यादि)

कृ धातु रूपाणि।

प्र. पु. (3rd per.)	काहिइ (करिष्यति, कर्त्ता, अकरिष्यत्)	काहिंति (करिष्यन्ति कर्त्तारः अकरिष्यन्त)
म. पु. (2nd per.)	काहिसि, (करिष्यसि (इत्यादि) एवमन्य चापि।	काहित्था, (करिष्यथ.) इत्यादि
उ. पु (1st per.)	काहं, काहिमि	काहमो

हस धातु रूपाणि।

	Singular. एकवचनं	Plural. बहुवचनं
प्र. पु. (3rd per.)	हसिहि, (हसि-ष्यति इत्यादि	हसिहिन्ति, हसिष्यन्ति इत्यादि।
म. पु. (2nd per.)	हसिहिसि, (हसि-ष्यसि, इत्यादि	हसिहित्था, (हसिष्यथ.) इत्यादि
उ. पु (1st per.)	हसिस्सं, इत्यादि हसिष्यामि इत्यादि	हसिस्सामो, हसिहामो (हसिष्यामः इत्यादि।

एवं भण, पठादयः।

(११) वक्ष्यमाणधातवो भविष्यति विशेष नियमाननुसरन्ति। तेषामुत्तमपुरुषैकवचन रूपाण्य च लिख्यन्ते अन्यत्तु श्रुधातु वदवगन्तव्यानि ।

The following roots are specially conjugated in the future tense. Their 1st singular forms are given against them. In other persons, they are like *shru* which is conjugated below.

धातवः	उत्तम पुरुषैकवचन रूपाणि
कृ	काहं, काहिमि
दा	दाहं, दाहिमि
सं—गम	संगच्छं
रुद	रोच्छं
विद	वेच्छं
दृश	देच्छं
वच	वेच्छं
भिद	भेच्छं
वुध	भोच्छं
श्रु	सोच्छं, सोच्छिस्सं, सोच्छिमि इत्यादि
गम	[illegible]
मुच	मोच्छं
छिद	छेच्छं

श्रु धातु रूपाणि ।

	Singular. एकवचनं	Plural. बहुवचनं
प्र. पु (3rd per.)	सोच्छिइ, सोच्छिहिइ (श्रोष्यति) इत्यादि	सोच्छिन्ति, सोच्छिहिन्ति, (श्रोष्यन्ति इत्यादि)

म. पु (2nd per.) { मोच्छिसि, मोच्छिहिसि (ओष्यसि इत्यादि) । } { मोच्छि त्था, इत्यादि (ओष्यथ इत्यादि) }

उ. पु. (1st per.) { मोच्छं, इत्यादि (ओषयामि) इत्यादि । } { मोच्छिमो, मोच्छिहिमो इत्यादि (ओष्यामः इत्यादि) }

(१२) Potential mood (लोट, विधि-लिङ् &c.)

Sing. (एकवचनं)	Plu. वहुवचनं
प्रथम पुरुषस्य (3rd person) (उ) (१)	(न्तु)
मध्यम पुरुषस्य (2nd person) सु, हि (२)	ह
उत्तम पुरुषस्य (1st person) सु	मो

विध्यादिषु धातु रूपाणि । The conjugation of the roots in potential mood.

हस धातुः ।

Singular. एकवचनं	Plural. वहुवचनं
प्र. पु. (3rd per.) { हसउ, (हसतु हसेत्) इत्यादि }	{ हसन्तु, हसेन्तु, (हसेयुः) इत्यादि }

---

(१) । शौरसेन्यांमनुज्ञायां उस्थाने 'दु' रादेशो भवति । In the sauraseni du is substituted for *u*.

(२) । अकारात् परस्य सोःस्थाने 'इज्जसु,' 'इज्जहि,' 'इज्जे,' इत्येत आदेशा भवन्ति After roots ending in *a*, *su* becomes optionally *ijjasu*, *ijjahi*, *ijje*, अकारान्तात् सुलोपश्च वा After roots ending in *a* the affix *su* is also optionally elided ; दण्डिमते एकाच एव हिः according to dandin he is used only after monosyllablic root.

म. पु. (2nd per.) { हससु, हसहि, हस, हसे- ज्जसु, हसेज्जहि, हसेज्जे, (हस, हसेः) इत्यादि } { हसह, (हसत, हसेत) इत्यादि }

उ. पु. (1st per.) { हससु, (हसानि, हसेयं) इत्यादि } { हसामो (हसा[illegible] इत्यादि }

एवं पठादयः ; केषाञ्चिन्मते जिधातो र्विध्यादि[illegible] रूपाणि भवन्ति ।

According to some authorities in the potential mood the root ji is conjugated like in the present tense, as जअइ इत्यादि । (१) ।

(१ ३) वर्त्तमाने, भविष्यति, विध्यादिषु चोत्पन्नस्य [illegible] ज्ज ज्जा, इत्येतावादेशौ वा भवतः । पक्षे यथाप्राप्[illegible]

jja and jjá are optionally substituted for the affixes in the present and future tenses, and also in the potential mood ; there being an option the forms pr[illegible] mentioned are also allowed. हेमचन्द्रमते [illegible] मेवायं विधिः, according to Hemchandra thi[illegible] only to the roots ending in vowel, *as* हसेज्ज, हस[illegible] हसिष्यति, हसतु, हसेत् इत्यादि) (२) ।

१। शौरसेन्यां 'जि' धातो र्विध्यादिषु 'जेदु' इत्यादि रूपाणि भवन्ति । In s'aurasení the root *ji* assumes the form of *jedu* &c. in the pote[illegible] mood.

२। शौरसेन्यां नैषविधिः । This rule is not applied in the s'aura[illegible] dialect.